

Академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

О.П.ДАНИЛЬЧЕНКО

Етнічні групи півдня України:
економічне та соціально-політичне
становище на початку
20-х рр. ХХ ст.

Київ 1993

ДАНИЛЬЧЕНКО Олександр Петрович — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту історії України.

Автор вміщених матеріалів висловлює свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: *В.Ф.Верстюк, О.І.Ганжа* (відповідальний секретар), *О.Л.Головко, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.А.Смолій, І.С.Хміль*.
Літературний редактор *В.В.Стехун*.
Коректор *Л.Г.Бузіашвілі*.
Технічний редактор *О.І.Мостяєв*.
Набір підготувала *Т.Ф.Демченко*.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ФОРМУВАННЯ ПОСТІЙНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Край, що одержав назву Південної України, територіально в кордонах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній сформувався досить пізно і охоплював нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську області, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим. В географічному відношенні, попри всі численні відмінності й місцеві особливості, ці землі складали певну єдність, включаючи чорноземну степову й почасти лісостепову зони сучасної України з теплим, але посушливим кліматом.

Історично ці території також становили єдність. З давньоруських часів вони входили в сферу геополітичного впливу київських князів, пізніше протягом століть обживались бродниками й берладниками, згодом українським козацтвом, ставши ядром земель Війська Запорозького. Козацькі зимівники, що являли собою багатогалузеві аграрні господарства фермерського типу, швидко вкрили всю вищезгадану територію і поклали початок її економічному освоєнню. Попри всі небезпеки, чисельність постійного українського населення причорноморських степів в цей період перевищувала 20 тис. чоловік. Однак пограничний характер місцевості, безперервні війни з агресивними сусідами, татарські набіги протягом тривалого часу стримували дальший розвиток цих земель. Отже, мала заселеність і слабка господарська освоєність також надавали їм спільних рис. Постійне населення в значних кількостях не могло осісти й закріпитися тут, хоча безкраї родючі землі, сприятливий клімат і близькість

тепліх морів здавна приваблювали жителів Поділля, Подніпров'я, Слобожанщини.

Велику роль в подальшому історичному розвитку регіону відіграло його розташування на перехресті важливих сухопутних і морських транспортних шляхів.

Що стосується Криму. Примикаючи територіально до Південної України, Крим мав з нею чимало спільного стосовно не лише кліматичних особливостей, але й історичного минулого. Заселення та економічний розвиток Кримського півострова в XVIII — на початку XX ст., особливо його степової частини, також проходили багато в чому подібно й у тісному взаємозв'язку з Причорномор'ям та Приазов'ям. Це спричинилось до складання між ними міцних і різнобічних зв'язків, які не тільки не поривались, а швидко поширювались і міцніли.

Більша частина сучасної Південної України — земля Війська Запорозького — ввійшла до складу Росії в 1686 р за "вічним миром" між нею і Польщею. Заселення й господарське освоєння спершу її північних районів. значно мірою вихідцями з прилеглих українських губерній починається з початку XVIII ст., децю активізуються в 30-х рр., але до 70-х рр. проходять повільно. Мало вплинули на них і спроби уряду використати іноземних колоністів з Балкан і Центральної Європи (сербів, поляків та ін.).

Для залюднення півдня України царським урядом спочатку було введено військово-адміністративне управління краєм і створено систему військово-землеробських поселень. В 1752 р. на Правобережжі Дніпра на площі близько 14 млн. десятин створюється військово-адміністративна одиниця під назвою Нова Сербія, в межах якої селились вихідці з Балкан: серби, чорногорці, валахи та ін. В 1761 р. їх налічувалось понад 7,5 тис. чоловік. Було сформовано два військово-поселенські полки для захисту кордонів. Аналогічну структуру мала й створена в 1753 р. в Бахмутській провінції Слов'яносербія, яку населяли українці, росіяни, серби, молдавани. Нова Сербія та Слов'яносербія проіснували до 1764 р. і були ліквідовані внаслідок створення Новоросійської губернії.

В подальшому на історичній долі сербського населення півдня України позначилась його спорідненість з східнослов'янськими народами. Сербські переселенці, сприйнявши мову, звичаї та господарський уклад місцевого

населення, швидко втратили свої національні ознаки і з часом асимілювали. Вже в середині XIX ст. місць компактного проживання сербського і взагалі югослов'янського населення на півдні України практично не залишилось (1).

Після російсько-турецької війни й підписання в 1774 р. Кючук-Кайнарджійського миру масштаби переселення значно зростають, поступово набуваючи надзвичайно високих темпів, що зберігались до кінця 20-х рр. XIX ст. Причорномор'я надовго стає основним районом заселення й колонізації Росії.

Переважаю більшість переселенців становили українці, водночас зростає кількість росіян, молдаван; з Криму в Приазов'я переселились греки, вірмени, грузини. З 1756 р. тут з'явилися німецькі колоністи, спочатку меноніти: ссктантти-анабаптисти голандського походження, а з 1803 р. — вихідці з Пруссії і Баварії. Згодом в Причорномор'ї поселилась значна кількість болгар, а також білоруси, гагаузи, чехи, поляки та євреї з Балкан, Прибалтики, Білорусії та Правобережної України. Так поступово формувалась складна й своєрідна національна структура населення регіону, що стала важливим чинником його подальшого розвитку. Іноземні колоністи, на відміну від переселенців з центральних губерній, користувались значними пільгами з боку держави (2). Це зумовило заможність і економічну міць їх господарств, але водночас стало причиною багатьох суперечностей і конфліктів між ними та переважною більшістю переселенців, які були позбавлені таких пільг.

За соціальним складом серед переселенців переважали особисто вільні вихідці з різних станів, хоча значну частину становили державні та поміщицькі (особливо в перші десятиріччя XIX ст.) селяни з перенаселених губерній країни, а також військові поселенці, козаки й іноземні колоністи. Разом з тим специфіка освоєння й господарського розвитку регіону сприяла становому нівелюванню, оскільки кріпосницькі відносини не одержали тут такого розвитку, як у центрі країни. Ця обставина й приваблювала численних переселенців, стимулюючи швидкий і в більш прогресивних формах розвиток економіки в Причорномор'ї.

Заселення Криму, порівняно з рештою території Південної України, мало як спільні риси, так і свої особливості. На відміну від Північної Таврії, в Криму з давнини проживало досить багаточисельне населення, але розміщувалось воно

дуже нерівномірно. Населення півострова, що лежав на перехресті торгових шляхів, не могло не бути багатонаціональним. За часів Кримського ханства найбільшу етнічну групу становили кримські татари: скотарі-кочівники, які жили в передгірних та частково степових районах. Міста, розташовані на узбережжі, населяли греки, євреї, вірмени, гірські райони — караїми, таври, степи поблизу Перекопа — ногайці. Постійного населення степова частина Криму, як і північна Таврія, майже не мала.

Загальна чисельність населення Криму наприкінці XVIII ст. не перевищувала кількох сот тисяч чоловік. Переважна більшість населених пунктів являла собою крихітні поселення з 5—7 будинків, лише декілька з них (Бахчисарай, Козлов, Карасубазар, Ак-Мечеть) нараховували від 200 до 1500 будинків.

У XVIII ст. внаслідок скорочення кількості грабіжницьких набігів на сусідні землі почався перехід кримських татар до осідлості й землеробства.

Національна структура населення Криму наприкінці XVIII — в середині XIX ст. зазнала певних змін. Наслідком загострення тривалого релігійного (а в тих умовах і міжнаціонального) конфлікту, яким уміло скористався в своїх інтересах царський уряд, став виїзд з Криму в Приазов'я в 1778 р. понад 31 тис. християн — греків, вірмен, грузин. Це погіршило й без того складне внутріполітичне та економічне становище Кримського ханства й полегшило приєднання його до Росії.

З кінця XVIII ст. в Криму, як і в усій Південній Україні, починається широка колонізація майже незаселеної його степової частини. Але водночас перші кроки аграрної та русифікаторської національної політики уряду й антиросійська пропаганда Туреччини викликали масову еміграцію кримських татар.

Зазначимо, що друга, ще більша хвиля еміграції мусульманського населення в Туреччину піднялась після закінчення Кримської війни. Загалом за кордон виїхало понад 230 тис. чоловік, в тому числі переважна більшість ногайців (3); Це

Нагадаємо, що певний, можливо, вирішальний внесок у приєднання Причорномор'я й Криму до Росії внесла Південна армія під командуванням О.В.Суворова, яка базувалась на Поділлі і формувалась значною мірою за рахунок місцевого українського населення

зменшило кількість населення півострова майже наполовину й різко змінило його національну структуру.

Державна колонізація шляхом переселення на вільні землі степової зони Криму поміщицьких та державних селян з центральних губерній країни виявилась мало успішною. За офіційними відомостями в 1867 р. в Криму проживало лише 15 тис. російських селян (4). Тому широкого розмаху набула масова народна колонізація, головну діючу особу якої становило селянство найближчих українських губерній.

Серед переселенців була також значна кількість іноземців: греків, німців, болгар, вірмен, поляків, чехів та ін. В першій половині XIX ст. їх загальна кількість перевищила 30 тис. чоловік (5). Особливою увагою з боку царського уряду користувались німецькі колоністи. Крім надання великих земельних наділів (65 дес. на господарство), вони звільнялись від військової повинності, податків, одержували позики на пільгових умовах та ін. Тому колоністські господарства економічно швидко міцніли.

Загалом же переселенці різних національностей приносили з собою кожен свої виробничі навички й культуру, що відповідно відбивалось на суспільно-економічному розвитку регіону.

Суттєво відмінною була ситуація в містах Криму. Швидко розвивались ті з них, що стали новими адміністративними центрами, торговими портами, або обслуговували потреби армії і флоту. Більшість їх населення: чиновництва, військовослужбовців, робітників становили росіяни, які йшли услід за українським населенням. Тому, незважаючи на те, що серед сільських жителів росіян було зовсім мало, внаслідок вищеназаних змін їх частка серед населення Криму зростала. В цілому ж населення півострова ставало за своїм національним складом все більш строкатим.

Починаючи з 30-х рр. XIX ст. відбувається зниження темпів переселенського руху, а водночас — прискорення й поглиблення господарського освоєння регіону. Швидко зростання міст, поява промислових підприємств поряд з вичерпанням резерву вільних земель, змінюють характер і спрямування соціальних процесів. Найбільші з новоутворених підприємств належали державі, а кваліфікованих майстрів для них переводили з центральних районів країни, поклавши початок виникненню на півдні робітничого класу, більшість

якого, таким чином, складала росіяни. Зародження робітничого класу завершувало формування соціальної структури населення Причорномор'я.

Воно вплинуло й на національну структуру, зумовивши поступове зростання серед населення краю частки росіян відносно інших етнічних груп. Причиною цього було те, що з середини XIX ст. чисельність цих груп збільшувалась лише за рахунок природного приросту населення, росіян же — значною мірою за рахунок механічного приросту переважно міського населення. Аналіз національної структури становить для нас особливий інтерес, адже саме в цьому регіоні ще в дореформений період найбільш інтенсивно протікали складні й суперечливі процеси, пов'язані з тим, що в його заселенні брало участь багато народів.

Поряд з цим, формування в приморській зоні півдня України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Згодом це стало однією з традиційних особливостей населення регіону, що певною мірою відбилося і на психологічному складі його характеру.

Зокрема, на півдні, де різномовні переселенці часто жили разом, в одних населених пунктах, більш інтенсивними, ніж в інших регіонах Росії, були міжнаціональні контакти, що значно впливали на життя та етнічну самосвідомість не лише українців, росіян, а й особливо таких малочисельних національностей, як серби, поляки, угорці та ін. З другого боку, прагнення зберегти національну самобутність спонукало деяких з них (чехів, шведів, почасти німців, греків, молдаван) до замкнутого способу життя, а водночас і до консервації традиційних його форм.

Отже, важливою характерною рисою заселення Новоросії було те, що вона з самого початку становила арену інтенсивних міжнаціональних процесів. В них активну участь брали представники багатьох різних народів, суттєво відмінних один від одного за звичаями, характером, рівнем національної самосвідомості, господарського та культурного розвитку. Як відзначалось в звіті Херсонського губернатора за 1852 р., "жодна губернія не являє такої різноплемінності, як Херсонська. В ній, крім гостей різних національностей, що становлять значну цифру, постійну осідливість мають малоросіяни, великоросіяни, білорусці, серби, болгари, молдавани, греки, вірмени, німці, караїми і євреї" (6). Далі в документах згадуються також поляки, шведи, цигани, литовці.

грузини, татари, ногайці, казахи, італійці, французи і мордва, загалом 22 національності. Кожен з цих народів вніс свої неповторні кольори в широку й різнобарвну палітру особливостей культури та побуту, господарського життя краю. Більш детально про кожного з них буде "казано нижче.

Інша важлива особливість формування населення Причорномор'я полягала в тому, що протягом всього періоду заселення краю переважну більшість в національному складі переселенців становили українці. Вперше його було визначено ще в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% всього населення Новоросії, молдавани — 11,3%, росіяни — 9,85%, греки — 6,31% вірмени — 4,76%, грузини — 0,45%, інші — 2,57% (7). Це був найнижчий процент українців за всю історію заселення краю. З 80-х рр. він швидко зростає, оскільки приплив іноземних колоністів скорочується, а переселенський рух з сусідніх українських губерній різко посилюється. В результаті український народ зіграв вирішальну роль в заселенні та освоєнні цього регіону, який, таким чином, приблизно з кінця XVIII ст. приєднався до основної української етнічної території. З цього часу єдино правомірною стає його назва — Південна Україна.

До середини XIX ст., незважаючи на активне переселення німців, молдаван, євреїв, питома вага українців на півдні зросла до 73,52% В 1858 р. найбільше українського населення було в Верхньодніпровському (98,85%), Новомосковському (94,75%), Олександрійському (91,07%), Павлоградському (86,09%), Катеринославському (77,01%) повітах, найменше — в Тираспільському (54,11%) повіті (8). Тобто українці переважну більшість становили в повітах, що примикали до Лівобережної України, але в усіх повітах Новоросії — більше половини населення.

Аналіз перебігу та результатів заселення й господарського освоєння півдня України в XVIII — першій половині XIX ст. свідчить про те, що вони йшли двома зовні схожими, але по суті різними шляхами. Урядова колонізація була спрямована на якнайшвидшу інтеграцію цих земель до складу Російської імперії й використання їх вигідного стратегічного розміщення та величезних природних ресурсів в інтересах правлячих кіл країни. Внаслідок урядової колонізації на південь України потрапила переважна більшість росіян, а також майже всі інші національні меншості (крім кримських татар, караїмів, ногайців та деяких інших).

Проте для українського населення регіону, що закономірно склало його більшість, заселення та господарське освоєння Причорномор'я йшло не внаслідок виконання урядових планів, а органічно продовжувало багатівіковий процес розростання тіла нації, розширення її етнічного ареалу. В зазначений період цей процес набрав лише більшого розмаху та інтенсивності, набувши форми масової народної колонізації. Масштаби її рік від року зростали.

Отже, різні спонукальні мотиви та шляхи їх реалізації призвели до різних кінцевих результатів.

В середині XIX ст. заселення Південної України в основному закінчується, чисельність та національний склад населення поступово стабілізуються. Подальше зростання кількості населення йде головним чином за рахунок природного збільшення.

Друга половина XIX — початок XX ст. — це період швидкого економічного розвитку півдня України, чому сприяла відсутність тут пережитків кріпосництва. Стрімко розвивається промисловість Донбасу, ростуть портові міста Причорномор'я й Приазов'я. Південь України стає однією з головних баз товарного зернового господарства країни. Незважаючи на відсутність вільних земель, цей регіон зберігає притягальну силу для пригнобленого населення інших губерній. Але великі міграційні потоки на південь в пошуках роботи носять здебільшого тимчасовий, сезонний характер, мало впливаючи на національний склад постійного населення.

Деякі зміни в ньому відбулися в роки Кримської і російсько-турецької воєн. Вони були пов'язані із збільшенням кількості болгар та молдаван, що емігрували в Росію. Потім децю зростає переселення євреїв. Під час першої світової війни на півдні України опинилась певна кількість біженців з Закавказзя: вірмен, курдів, асрійців та ін. Але через відносну малочисельність переселенців ці події помітно не вплинули на національний склад.

Єдиним суттєвим чинником було значне збільшення в згаданий період російського населення, переважно в нових індустріальних центрах півдня України.

Таким чином, заселення та господарське освоєння невпізнанно змінили вигляд посушливих і безлюдних степів Північного Причорномор'я. Вони перетворились на район розвинутого сільського господарства й промисловості. Кількість населення зростає з кількох тисяч чоловік на

початку XVIII ст. до понад 1 млн. чоловік в середині XIX ст. і продовжувала збільшуватись.

Вирішальна роль в його заселенні належить українцям, вихідцям з сусідніх губерній Лівобережної та Правобережної України. Цьому сприяли географічна близькість, та звичні умови життя на нових місцях. Але з самого початку населення краю формувалось як багатонаціональне. Поряд з українцями в заселенні брали участь представники багатьох інших народів, завдяки чому національний склад його набув своєрідних рис. Строкатість національного складу населення зумовила в подальшому складність і суперечливість не лише етнічних, а й соціальних процесів, що протікали в регіоні.

На початок 20-х рр. чисельність населення трьох південних губерній України: Одеської, Катеринославської та Донецької складала 9195 тис. чоловік, в тому числі: українців — 5852 тис. (63,7%), росіян — 1812 тис. (19,8%), євреїв — 612 тис. (6,6%), німців — 260 тис. (2,9%), молдаван — 168 тис. (1,9%), болгар — 83 тис. (0,9%), греків — 93 тис. (1,1%), поляків — 48 тис. (0,6%), інших — 175 тис. чоловік (9). Незважаючи на те, що ці дані через недосконалість тодішньої статистики досить приблизні, вони відображують дійсну ситуацію. Отже, протягом другої половини XIX — початку XX ст. українці становили переважну більшість населення. Водночас значно зросла частка росіян, а також євреїв, німців, зменшилась — молдаван, греків, деяких малочисельних народів.

Про точні цифри національного складу населення України можна з певністю говорити лише починаючи з перепису населення 1926 р. На початку 20-х рр. навіть уявлення про кількість національностей, що населяли південь республіки, не кажучи вже про їх розселення, кількість та розташування населених пунктів, чисельність, економічний та культурний стан, були досить приблизними. Отже, спробуємо реконструювати етнічну карту півдня України за станом на початок 20-х рр.

РОЗМІЩЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ГРУП ТА ЕТНІЧНА СИТУАЦІЯ В РЕПОНІ

Чисельність, соціальна структура та економічне становище українського населення півдня України і в XX ст. значною мірою визначались результатами заселення та господарського

освоєння цих земель. Як зазначалось вище, більшість українців потрапила сюди внаслідок масової народної колонізації цих територій в XVIII — першій половині XIX ст. Саме тоді українські селяни з перенаселених та малоземельних губерній Поділля, Подніпров'я та Слобожанщини, прагнучи вільних земель, великими масами рушили на південь та південний схід, залюднюючи неозорі степові простори Причорномор'я, Приазов'я, Криму, а також Дону й Кубані, де незабаром виникли сотні українських сіл. На хід та результати цього процесу певним чином впливала і урядова колонізація, що спричинилось до появи тут, переважно в містах, росіян, а також цілої низки іноземних колоністів, і формування багатонаціонального населення півдня України. Однак українці, розселившись повсюдно на його широкому терені, склали більшість в усіх частинах і на всіх етапах освоєння та розвитку краю.

Переважна більшість (90,4%) /10/ українського населення проживала великими суцільними масивами в сільській місцевості, займаючись землеробством. Це визначило характер розселення на півдні України всіх національних меншостей. За таких умов етнічні групи, більшість населення яких також була сільською, утворювали в цій суцільній масі невеликі національні анклавні (як, наприклад, німці, греки, болгарі), або розселялись серед навколишнього українського населення (білоруси, поляки).

Навпаки, в містах півдня українське населення поступало за чисельністю не лише російському, але подекуди й єврейському. Це також зумовлювалось як географічним станом регіону та особливостями його заселення, так і специфікою розвитку міст: спочатку як адміністративних, згодом — торгових та промислових центрів.

Детальніше про особливості соціальної структури, господарського життя та побуту українського населення півдня України, зокрема про розміри землекористування, рівень добробуту та ін. йтиме мова в наступних розділах.

Найбільш численним і, разом з тим, найкраще вивченим серед національних меншостей півдня України було російське населення. Тому зазначимо лише, що, як і на решті території республіки, на півдні переважна більшість російського населення проживала в великих містах, складаючи основу робітничого класу України. Загалом воно

становило тут до 40% міського населення (11). Деяка кількість росіян розселилася і в сільській місцевості, зокрема в Донбасі, а також поблизу Павлограда, Нікополя, Мелітополя, Первомайська. Їх поселення мали вогнищевий характер, не створюючи, як у деяких інших народів, суцільних масивів.

Багато росіян проживало в Криму, особливо в містах, де вони становили значну більшість населення. Водночас, в селах степової зони півострова їх кількість залишалась незначною, поступаючись кримським татарам і українцям.

Звичайно, вважати російське населення півдня України національною меншістю можна було лише умовно. Адже російська мова та культура як культура панівної в царській Росії нації, протягом довгого часу значно впливала на міське (зокрема українське та європейське), а також значну частину сільського населення, особливо в болгарських, молдавських селах Причорномор'я й Приазов'я. В умовах національного гніту це призводило до їх русифікації, а стосовно деяких малочисельних народів півдня, близьких за мовою та культурою до російського (білорусів, сербів, поляків), — навіть до асиміляції.

Провідниками русифікаторської політики царизму на півдні України здебільшого були представники заможних верств міста й села, міщанство, інтелігенція, служителі культу та ін., які серед російського населення регіону становили досить значний прошарок. Поряд з цим суб'єктивним фактором русифікації, значною мірою зумовленим великодержавницькою національною політикою царського уряду, не можна не брати до уваги й об'єктивного чинника цього складного процесу. Адже уніфікація трудової діяльності, пов'язана з великим машинним виробництвом, та формування в урбанізованому міському середовищі єдиної субкультури і умов життя зумовлювали асиміляційні процеси, які в силу зазначених вище обставин набули русифікаційного спрямування. А це відповідно відбивалося й на економічній та соціальній структурі, національній самосвідомості як українців, так і переважної більшості національних меншин.

Отже, в багатонаціональному середовищі за панівного державного становища російської культури вплив місцевого російського населення на національний розвиток інших народів півдня значно перевищував його кількісний показник серед національностей краю. Зокрема це стосується великих

міст, де і на початку 20-х рр. цей вплив був майже неподільним.

Німецькі землеробські колонії з'явилися на Україні наприкінці XVIII ст. і до початку ХХ виросли в усіх губерніях, особливо західних і південних. Основна їх маса зосередилась на півдні, на вільних землях Причорномор'я й Приазов'я. На початку 20-х рр. найбільш заселеними німцями були Олександрівський, Мелітопольський і Бердянський округи Катеринославської губернії, Херсонський, Миколаївський і Одеський — Одеської губернії. Німецьке населення в цих округах переважало за чисельністю всі інші національні меншості. Лише в Одеській губернії на той час нараховувалось 258 німецьких сіл (12).

В Криму німецьке населення розміщувалось переважно в степовій зоні (багатолюдні колонії Майфельд, Нейдорф, Цюріхталь, Ак-Шейх та ін., частково в передгірній (Нейзац, Фріденталь). Певна кількість німців населяла й міста — Судац, Феодосію та ін. Всього ж на півдні України нараховувалось 854 німецьких колонії і 133 хутори (13), а чисельність німецького населення в 20-х рр. становила 385,5 тис. чоловік (14).

Німецькі колоністи користувались найбільшими серед інших іноземних колоністів привілеями з боку царського уряду. При його сприянні вони мали на півдні України найбільші за розмірами землеволодіння, які значно перевищували середні по округах. Культурне ведення господарства, зокрема застосування сільськогосподарських машин, високопродуктивної худоби, орієнтація на інтенсивні його галузі, а також широке використання найманої праці, забезпечили їм високий рівень добробуту. Німецькі села півдня України до 1914 р. були заможнішими за будь-які інші. Процент заможних селян серед німецьких колоністів перевищував 80%.

Перша світова і громадянська війни підірвали економічну міць німецьких колоній. Ставлення уряду до них змінилось на протилежне. З початком війни колоністи були позбавлені звичних уже податкових і кредитних пільг, частини общинних земель, а пізніше — й права голосу на виборах до Установчих зборів. Зазнавши утисків з боку уряду, німецькі колонії згодом пройшли через довгі роки численних погромів, спустошення й розграбування. Це спонукало німецьких колоністів до створення загонів самооборони. Вони в роки

громадянської війни співробітничали з австро-німецькими окупаційними військами, що, в свою чергу, призвело до дальшого загострення відносин між населенням німецьких колоній та навколишніх українських сіл.

Політика "воєнного комунізму", відверта недовіра з боку місцевих органів влади й пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації, масове позбавлення виборчих прав сформували у більшості німецького населення почуття ворожості до Радянської влади й місцевого українського населення, стимулювали емігрантські настрої. Лише виправлення допущених перекручень і помилок особливою комісією Президії ВУЦВК, що в 1924 р. на місцях з'ясовувала причини соціальної та національної напруженості навколо німецьких колоній, дозволило нормалізувати ситуацію.

Швидкому відродженню зuboжілих німецьких сіл з введенням негу сприяло повернення їм частини конфіскованих земель, а також створення національних сільрад і районів в місцях компактного проживання національних меншостей, що почалось на Україні в 1924 р. саме з німецьких колоній.

Греки з'явилися на півдні України в 1778 р., переселившись з Криму в Приазов'я. Вони склалися з двох етнічних груп, що розрізнялися за мовою: греко-єлінів (близько 60% загальної чисельності), які розмовляли на маріупольському діалекті новогрецької мови, та греко-татар (40%), мовою яких була урумська, подібна до татарської. Обидві ці групи відбивали багатокітєве співіснування з татарами в Криму.

Переважає більшість греків компактною масою проживала в Маріуполі та його околицях, а решта становила грецьке населення Одеси. За соціальним станом майже 90% маріупольських греків були селянами, близько 10% склали міська інтелігенція, дрібні та середні торговці. Під час перебування грецького населення в Приазов'ї тут з'явилось 30 великих грецьких сіл, найбільші з них — Сартана, Велика Яніооль у греко-єлінів, Мангуш, Старий Керменчик, Карань у греко-татар. Лише 2г5% греків проживали в селах із змішаним населенням, переважна більшість — в суто грецьких, і досить замкнуто.

Греки теж користувалися пільгами іноземних колоністів з боку царського уряду, тому грецькі села виділялися серед навколишніх українських заможністю й підвищеними розмірами землеволодіння. В середньому на одне господарство припадало близько 30 десятин землі Але, на відміну від

німецьких колоністів, грецькі віддавали перевагу екстенсивному землеробству. Грецькі колонії були важливими поставачальниками товарного зерна на експорт (15).

Приазовські греки в роки громадянської війни активно підтримували махновський рух, а в 1920 р. майже всі їх господарства підпали під масове розкуркулювання з відрізанням надлишків землі.

Національне будівництво в місцях проживання грецького населення почалось з запізненням, викликаним відсутністю статистичних даних про його чисельність і розселення. Воно ускладнювалось, з одного боку, тим, що більша частина грецької міської інтелігенції й міщанства була русифікована, а з другого — значною культурною відсталістю основної маси сільського населення, яке не мало навіть власної писемності.

Складною й суперечливою була історична доля єврейського населення півдня України. Значна кількість євреїв, близько 2,5 млн. чоловік, опинилася в Росії після розділів Польщі. З них понад 1,5 млн. чоловік — на території України. Царський уряд, встановивши так звану "лінію осідлості" й заборонивши єврейському населенню володіти землею і іншими засобами виробництва, надовго визначив тим самим його соціальну структуру. Переважна більшість (понад 90%) євреїв Правобережної України, проживаючи в містах і містечках Подільської і Волинської губерній, займалась ремеслом та дрібною торгівлею. Єдиний виняток для них становив дозвіл переселення на вільні землі Новоросії.

Значна кількість єврейського населення прагнула під приводом виїзду на південь переселитись в міста Північної Таврії та Криму поза "лінією осідлості", й повернутись до традиційних для нього в той час занять. Так сформувались досить багаточисельні єврейські общини в містах — торговельних центрах та морських портах півдня України — Одесі, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Судаку, Керчі та ін. Разом з тим, в другій половині XIX ст. на Миколаївщині, Херсонщині, Єлисаветградщині та Маріупольщині виникло 38 єврейських землеробських колоній з населенням понад 42 тис. чоловік.

З'явилися єврейські землеробські поселення і в Криму, переважно в його північній степовій частині, зокрема неподалік Джанкою та Перекопу, засновані переселенцями з

Вітебської, Гомельської, Волинської, а пізніше — й Херсонської губерній.

До 1914 р. більшість їх господарств була міцною, середняцькою. Але в роки громадянської війни, опинившись на арені бойових дій, вони зазнали всіх страхіть анархії, погромів і грабунків. Дві найбільші колонії Гуляйпільського повіту: Трудолюбівка і Нечаєвка були ліквідовані махновцями, населення інших скоротилось більш як на 8 тис. чоловік. Розміри їх землеволодінь різко зменшились, господарство занепало, житловий фонд було зруйновано на 80%. Це призвело, як і в німецьких колоніях, до поширення серед єврейського населення емігрантських настроїв, які пішли на спад лише в другій половині 20-х рр.

Державні кредити допомогли поступовому відродженню єврейських колоній. Цей процес хронологічно співпав з різким зростанням безробіття серед єврейського населення Поділля і Волині. З розвитком промисловості й торгівлі в містечках Правобережжя збільшувався надлишок робочої сили. Тому було вирішено розпочати планове переведення єврейського населення цих місцевостей на землю із залученням до землеробської праці. Оскільки на Поділлі та Волині вільних земель не було, то головними районами такого масового переселення стали Криворізький, Херсонський, а також Запорізький, Маріупольський і Первомайський округи.

Починаючи з 1923 р. поряд зі старими землеробськими колоніями створюються нові переселенські селища. На нових місцях переселенців чекали значні труднощі, пов'язані не лише з прилученням до землеробської праці, влаштуванням, а також з пасивним, а подекуди й негативним ставленням місцевих органів влади і населення, яке позбавлялось перспектив розширення свого землекористування. Незважаючи на це, а також на безліч організаційних, фінансових та правових проблем, переселення проходило успішно, хоча і не набуло таких масштабів, які планувались спочатку. Та й не могло, звичайно, повністю вирішити питання про працевлаштування безробітного єврейського населення Правобережжя.

Загалом уже в середині 20-х рр. на півдні республіки виникло 37 нових єврейських землеробських колоній, зокрема: в Миколаївському окрузі — 3, Криворізькому — 7, Запорізькому — 8, Маріупольському — 7 (16). А наприкінці

20-х рр. лише в Запорізькому та Маріупольському округах їх було 47 (17). Це дозволило поставити й незабаром вирішити питання про створення єврейських національних сілрад і районів, нормалізувати ситуацію.

З вичерпанням фонду вільних земель в Північній Таврії центр переселення єврейської бідноти перемістився за Перекоп, в степову зону Криму. Загальна кількість переселенців перевищила 24 тис. чоловік (18). На основі численних єврейських поселень, що виникли тут, згодом було створено Ларіндорфський єврейський національний район. Багато єврейських землеробських колоній, і відповідно єврейських національних сілрад, було в Сімферопольському, Фрайдорфському, Євпаторійському і Джанкойському районах.

Молдавани на півдні України проживали майже виключно в Одеській губернії, вузькою смугою вздовж лівого берега Дністра. Чисельність молдавського населення становила: в Одеському окрузі — 102 тис., Первомайському — 20 тис., Єлисаветградському — 14 тис., Миколаївському — 11 тис. чоловік (19). Крім цього, на Катеринославщині проживало близько 25 тис., в Донбасі — 15 тис. молдаван.

В Одеській губернії молдавани переважали в 151 населеному пункті — деякі з них становили великі села з кількістю населення від 2 до 6—7 тис. чоловік.

Майже все молдавське населення півдня України займалось сільським господарством, переважно високоінтенсивними його галузями: виноградарством, тютюном, шовківництвом та ін. Крім традиційного укладу життя, до цього змушували велика скупченість молдавського населення: до 75 чоловік на 1 км², і як наслідок — малоземелля. Більшість селянських господарств, досить слабо затронутих майновим розшаруванням, мали земельні наділи в межах 1—4 га, і лише найбагатші — до 30 га.

Молдавани, які населяли південно-західну окраїну колишньої Російської імперії, як і греки, зазнали сильної русифікації. Близько 80% їх було неписьменними. Мало відрізняючись від навколишнього українського населення за рівнем розвитку господарства, значна частина молдаван намагалась зберегти традиційну замкнутість в побуті.

Господарство Подністров'я в роки першої світової та громадянської воєн зазнало великих труднощів, різко знизи-

лась, подекуди в 10 разів, врожайність основних сільськогосподарських культур.

Прискорити відбудову й розвиток господарства, забезпечити можливість для повноцінного національного й культурного розвитку молдавського населення мало створення в 1924 р. у складі УСРР Автономної Молдавської СРР. Вона охоплювала територію компактного проживання молдаван на Україні з загальною кількістю населення 558174 чоловіки (20). З них молдавське становило 170580 чоловік*. Тобто, навіть в місцях компактного проживання на Україні, молдавани жили досить розпорошено, складаючи набагато менше половини всього населення. А наявність значної їх кількості поза межами автономії вимагала відповідного врахування цієї обставини в подальшій роботі з національними меншостями.

Одну з чисельних національних груп півдня України становили болгари. Їх розселення було зумовлене болгарською колонізацією кінця XVIII — першої половини XIX ст. — в перші десятиріччя XIX ст. вона носила масовий характер. Шукаючи порятунку від турецького гніту та репресій, на південь України переселились десятки тисяч болгар. Для них та гагаузів було виділено великий земельний масив в районі Болграда, надано пільги як іноземним колоністам. В середині XIX ст. на Україні нараховувалось 92 болгарські колонії (21).

Після приєднання в 1856 р. півдня Бессарабії до Молдавського князівства почалось активне переселення болгар в Приазов'я, де згодом утворилось 47 болгарських і 3 гагаузських колоній, а також в Крим (22). Близько 10 тис. болгар оселились в північних районах Криму, але, на відміну від сусідніх німецьких колоній, вони не утворили скільки-небудь суцільного масиву.

Отже, на початку 20-х рр. майже все болгарське населення України проживало на півдні — досить суцільними масивами в сільських місцевостях Одеської та Катеринославської губерній. Їх господарську діяльність відзначали вища за середню норму землекористування, порівняно високий розвиток інтенсивних галузей сільського господарства. Вони принесли на південь України свій багатий досвід і традиційно високу культуру садівництва, що позитивно позначилося на сільському господарстві краю.

* Молдавани в АМСРР становили 64,5% всієї їх кількості на Україні.

До революції болгарське населення економічно було досить міцним. Болгарські села загалом менше від сусідніх німецьких або єврейських потерпіли в роки світової та громадянської воєн. Тому відродження їх йшло дещо швидше, хоча й зазнало згубного впливу посухи 1921 р.

Численну національну меншість становили також поляки. Але переважна більшість поляків проживала на Поділлі, Волині та Поліссі. Досить сказати, що з виділених в майбутньому 92 польських національних сілрад лише 3 розташовувались на півдні республіки: в Херсонському та Мелітопольському округах.

Польське населення на півдні було розпорошене серед навколишнього українського і своїх, власне польських, населених пунктів не мало. Лише в Одесі була невелика польська община. Решта поляків займалась сільським господарством, поступово втрачаючи національні особливості в господарстві, побуті та культурі.

Крім того, на півдні України тривалий час проживав ще цілий ряд малочисельних національних меншостей, різних за походженням та історичною долею, але таких, що додали й своїх характерних рис у життя цього багатонаціонального регіону. Про більшість з них лишилось зовсім мало відомостей, тому навіть приблизно визначити їх чисельність непросто.

Зокрема, кількість білорусів на Україні, незважаючи на територіальну близькість двох народів, була незначною. На півдні більшість з них, понад 13 тис. чоловік — потомки військових поселенців і поміщицьких селян, переведених сюди наприкінці XVIII ст. Вони осіли на Миколаївщині, в межиріччі Інгульця та Інгулу, займаючись землеробством (23). Білоруське населення майже не відрізнялось від місцевого українського веденням господарства та побутом.

Майже не вивчене в літературі чеське населення України. Більшість його також проживала на Волині, частково Поділлі, але деяка кількість потрапила й на південь, переважно в Херсонську та Катеринославську губернії. 88% чехів були селянами (з них 3/4 — середняки) і до 1914 р. в Причорномор'ї виростили заможні чеські села, які стали прикладом культурного ведення господарства для їх сусідів. Чеські колоністи багато в чому були схожими з німецькими. Вони також виділялись підвищеними нормами земельних

наділів. Але переважало обшинне землекористування й набагато менше використовувалась в господарствах наймана праця.

Були чеські поселення і в Криму. Найбільше з них — чеська колонія Богемка, що була заснована 1861. р. поблизу Джанкою вихідцями з північної Чехії, налічувало понад 1,5 тис. чоловік (24).

За рівнем культурного розвитку чехи спочатку також стояли вище від місцевого населення, але русифікаторська політика царизму, закриття шкіл з викладанням рідною мовою, насильницьке опрацювання православлення призвели до зниження й навіть часткової втрати ними національної культури.

Революційні події на Україні чеське населення, що становило на той час відокремлену, досить заможну й майже не зачеплену класовим розшаруванням масу, зустріло насто-рожено. Підозра в симпатіях до білочехів, що повстали проти влади Рад в Сибіру, реквізиції й розкуркулювання періоду "воєнного комунізму" призвели до різкого скорочення земле-володіння й значного погіршення матеріального стану чеського населення. Це відштовхнуло основну його масу від Радянської влади, надовго визначивши його політичну пасивність. Але із введенням непу й врегулюванням земельних питань становище швидко змінили. Вже в 1925 р. земельні органи констатували, що в чверті чеських сіл ведеться зразкове сільськогосподарське виробництво.

Лише в середині 20-х рр. в зв'язку з підготовкою до виділення чеських адміністративно-територіальних одиниць було проведене спеціальне обстеження їх населених пунктів, яке дозволило уточнити чисельність чеського населення і його розселення. Разом на півдні, в Одеському, Первомайському, Херсонському, Мелітопольському, Маріупольському та Бердянському округах нараховувалось 8 чеських сіл з населенням близько 2,5 тис. чоловік (25).

Гагаузи, вихідці з Балкан, в середині XIX ст. оселились на півдні Бессарабії та в Приазові, де їх чисельність не перевищувала 1 тис. чоловік.

Татарське населення в межах тодішніх кордонів України (без Криму) проживало головним чином в Донбасі та Приазов'ї. Це переважно вихідці з Поволжя, які працювали робітниками на шахтах і копальнях.

Мешкали вони в робітничих селищах досить замкнуто, мало спілкуючись з людьми інших національностей через мовні та релігійні бар'єри, майже суцільну неписьменність, а також постійні переїзди з одного шахтарського селища до іншого в пошуках роботи. Разом з сезонними робітниками чисельність татарського населення становила близько 12,5 тис. чоловік (26).

Зовсім іншою була ситуація з кримськими татарами. Це єдина велика етнічна група півдня України, що мала багатотисячну історію життя та національного розвитку на цих землях, хоч її й не можна, звичайно, вважати автохтонним населенням.

Кримські татари населяли степову та передгірну частини Криму, займаючись конярством, вівчарством, а з початку XIX ст. дедалі більше — землеробством. Чимало татар проживало й в містах, складаючи значну частину їх ремісничо-торгового населення.

Військово-феодалний устрій Кримського ханства сприяв консервації відсталих форм господарства і суспільної організації, а довготривала залежність від Туреччини зумовила значний вплив мусульманської релігії й дуже низький (крім незначного прошарку національної інтелігенції) рівень політичної активності кримсько-татарського населення. Переважна більшість його була зовсім неписьменною.

На початку 20-х рр. кримські татари, чисельність яких становила 164,2 тис. чоловік, складали 25,9% всього населення півострова (27). Своєрідність етнічної ситуації в Криму полягала в тому, що слов'янське (російське та українське) населення на той час вже значно переважало татарське, складаючи 51,5%, а інше (головним чином євреї, греки, вірмени та нащадки іноземних колоністів — німці, болгары, чехи) не набагато йому поступалось (23,6%) /28/. Переплетення їх національних інтересів та тяжке соціально-економічне становище зумовили надзвичайну складність і суперечливість етнополітичної ситуації в Криму на рубежі 20-х рр. Ці обставини, а також особливості економічного розвитку та географічного положення півострова стали причинами створення 18 жовтня 1921 р. Кримської АРСР в складі Російської Федерації.

Ще декілька малочисельних національних меншин мали чимало спільних рис, зокрема дисперсне розселення, що

значно ускладнювало їх облік та ведення серед них культурно-освітньої роботи рідними мовами. Однак, були й суттєві відмінності в заняттях, побуті, професійному та освітньому рівні.

Більшість литовців, як і поляків, потрапила на південь України в першій половині XIX ст. їх було вислано з західних губерній Росії за участь в революції 1830 р. Проживали литовці головним чином в містах Одеської, Миколаївської, Катеринославської та Донецької губерній. Чисельність їх за різними джерелами різнилася, не перевищуючи 10 тис. чоловік (29), і суттєво змінювалася внаслідок міграцій. Більшість з них добре володіла російською мовою, досить швидко русифікуючись.

Латиське населення в помітних кількостях з'явилося на півдні України після громадянської війни. Це були переважно бійці латиської дивізії, багато з них після її розформування залишилися жити й працювати в Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Одесі, а також в Кривому Розі, Каховці, Мелітополі. Дехто з них, одержавши землю, оселився на Лівобережжі Дніпра, поблизу Каховки, Чаплинки й Херсона. Кількість латиського населення теж швидко змінювалася.

Невелика кількість естонців проживала в Одесі та в Одеській губернії (30). Найбільшим естонським поселенням в Криму, що існувало з середини XIX ст., було село Джурчі, засноване переселенцями з Ярвамааського повіту.

Вірмени з давніх часів жили невеликими колоніями в містах півдня республіки. В роки громадянської війни кількість їх зросла за рахунок біженців, що рятувались від війни й турецького геноциду в Закавказзі. В той час це була досить люмпенізована маса, майже ніхто не володів ні російською, ні українською мовами. Тому адаптація до нових умов життя проходила в них важко і повільно (31).

Аналогічною була й ситуація з асирійцями, кілька тисяч яких теж емігрувало з Закавказзя на Україну.

Невелика кількість грузинів, які виїхали з Криму разом з греками, оселилася в Приазов'ї окремо, заснувавши село Гнатівку, що тривалий час в офіційних документах іменувалося грузинською слободкою. За довгі роки життя в Криму вони засвоїли греко-татарську мову і згодом в грецькому середовищі Приазов'я асимілювали (32).

В першій половині 20-х рр. почалось виділення землі в Одеській, Катеринославській і Донецькій губерніях для зем-

левлаштування й переходу до осідлості кочових циган (33). Визначення їх чисельності (як осідлих, так і кочових) ще потребує вивчення.

Не можна не згадати ще одну цікаву й маловідому сторінку заселення Причорномор'я вихідцями з Північної та Західної Європи. Дві невеликі общини іноземних колоністів, що оселились тут наприкінці XVIII ст., надавали йому своєрідності й неповторного колориту.

Особливу групу колоністів склали шведські переселенці з Естляндії, з острова Даго — 880 шведів в 1782 р. оселилися на правому березі Дніпра поблизу Берислава. Перші роки їх перебування на півдні через невлаштованість були тяжкими. В 1800 р. шведи, хоч вони й не були переселенцями з-за кордону, одержали права іноземних колоністів, оскільки район колонізації значно відрізнявся від звичної для них північної природи (34).

Шведські колоністи заснували на півдні України села Альт-Шведендорф і Клостердорф, займались сільським господарством, рибальством в Дніпрі (35). Незабаром поблизу виникли німецькі колонії. Незважаючи на тісні стосунки з ними, маленька шведська община уникла асиміляції, зберігшись до наших днів. В 20-х рр. тут існувала єдина на Україні шведська національна сільрада.

Неподалік від Акермана в 1822 р. виникла колонія Шабо, заснована франкомовними швейцарцями, вихідцями з кантону Во. Переселення їх тривало до 1846 р. В 1862 р. в колонії нараховувалось 538 чоловік, а на початку XX ст. — понад 1 тис. чоловік (36). Добре прийняті місцевим населенням, французи швидко освоїлись на новому місці, вивчили російську мову, сприйняли місцеву культуру.

З кінця XIX ст. почалось їх розселення в Акерман, сусідні українські та молдавські села. В 1892 р. група колоністів заснувала на Дніпрі нову колонію Основа, потім Нова Шаба.

Незважаючи на малочисельність, швейцарські колоністи справили свій вплив на економічне та культурне життя півдня України. Основу їх занять становили виноградарство, виноробство, садівництво. Саме французи заснували відому, в Росії школу виноробства. Один з них, Ш.Тардан, згодом написав ґрунтовне дослідження про виноградарство й виноробство в Причорномор'ї, інший — Д.Донбі — створив

оригінальну технологію виробництва шампанських вин. Ці традиції зберігаються й чині.

Перші десятиліття колоністи жили ізольовано, але з кінця XIX ст. посилюються контакти з місцевим населенням, мішані шлюби з українцями, росіянами, молдаванами, що призводить деяких з них до п'ятимовності (французька, німецька, російська, українська, румунська), а згодом — до поступової втрати мовних традицій і асиміляції. В 1922 р. більшість колоністів вже погано володіла французькою мовою.

Колонія проіснувала до 1940 р. Колоністи, що залишились в післявоєнні роки, сильно асимілювали, зберігши лише французькі прізвища.

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ

Аналіз історії заселення та господарського освоєння півдня України свідчить про те, що національно-територіальна структура його населення на початку 20-х рр. мала складний, мозаїчний характер. Різні за чисельністю, розселенням, способами ведення господарства, рівнем розвитку культури та національної свідомості народи утворили складний і багатогранний етнічний конгломерат, який став важливим чинником соціального й економічного розвитку краю.

Серед народів півдня України були досить чисельні, розселені широким ареалом, але компактними масами, наприклад німці, греки, болгари, певної мірою молдавани. Були й зовсім малочисельні, що населяли лише кілька сіл, наприклад чехи, шведи, французи, які також зберегли виразні національні особливості.

Загалом, більшою мірою це вдалося тим, які не лише проживали компактно, але й намагались зберегти традиційно замкнутий, відокремлений уклад життя, насамперед німцям і грекам. Ті ж, що проживали розсіяно, дисперсно: євреї, білоруси, поляки, тією чи іншою мірою зазнали русифікації, а подекуди навіть асиміляції.

Більшість національних меншостей півдня України була суто селянською. Це німці, молдавани, греки, болгари, чехи, білоруси, поляки. У найбільш і найменш чисельних меншостях (росіян, євреїв, а також вірмен, вихідців з Прибалтики

та ін.) переважало міське населення. Причому у росіян це були головним чином робітники, у всіх інших — переважно ремісники, кустарі й торговці.

Суттєві відмінності спостерігалися й в господарському житті, особливо серед сільських меншостей. Вони різнилися розмірами землекористування: від 30 і більше десятин на одне господарство у німців, греків, чехів, що було майже удвічі більше середньої норми для українського населення регіону, до 2—3 десятин — у молдаван і поляків.

Німці, чехи й болгари вирізнялися культурними способами ведення сільського господарства з орієнтацією на інтенсивні галузі, греки — на екстенсивні. В цілому їх села були заможнішими, ніж сусідні українські.

Разом з тим, якщо до реформи 1861 р. в звітах губернаторів та статистичній літературі вихвалялись господарства іноземних колоністів — багатогалузеві, що мали машини, породисту худобу і т.і., то згодом контраст між ними та господарствами інших селян суттєво зменшується. А на початку ХХ ст. більш висококультурні форми господарства окремих національних меншостей і притаманні їм особливості господарського життя швидко ставали надбанням навколишніх селянських мас інших національностей, виконуючи роль об'єднуючого фактора. Отже, кожна з національних меншостей зробила свій, хоча й далеко не рівноцінний, внесок до історичного досвіду національного розвитку півдня України.

З'ясувавши питання про етнічну ситуацію на півдні України, не можна оминати іншого, не менш важливого питання, — про соціальну структуру населення, — яке багато в чому визначало шляхи й характер розвитку соціальних процесів, вирішення наболілих питань тогочасного суспільного життя.

Звернемось до табл. 1. Її дані свідчать про те, що питома вага міського населення на півдні була вищою (21,7%), ніж в цілому по Україні (18,3%). Міське населення, а отже і робітничий клас, що складав більшість населення промислових центрів півдня (прошарок дрібної буржуазії, службовців та міщанства був тут незначним) були багатонаціональними. Однак 43% міського населення півдня становили росіяни. Українці ж, яких було 24,5%, поступалися за кількістю ще й євреям (25,8%). Отже, можна з певністю стверджувати, що в національному складі робітничого класу півдня України значно переважали росіяни.

Таблиця 1 (37)

Національний склад населення півдня України на початку 20-х рр.

Національність	Губернії					
	Донецька	Катеринославська	Одеська	І Разом	%	
Міського населення						
Українці	219,5	129,1	141,6	490,2	24,54	
Росіяни	326,4	173,0	359,3	858,7	42,98	
Євреї	38,3	133,1	345,0	516,4	25,84	
Німці	3,5	3,7	8,2	15,4	0,77	
Поляки	5,8	14,3	18,9	39,0	1,95	
Болгари	0,5	0,2	6,2	6,9	0,35	
Молдавани	-	-	0,3	0,3	0,02	
Греки	6,1	-	3,9	10,0	0,50	
Інші	20,5	17,7	22,7	60,9	3,05	
Разом	620,6	471,1	906,1	1997,8	100,0	
Сільського населення						
Українці	1390,2	2337,5	1634,4	5362,1	73,49	
Росіяни	329,5	302,8	320,9	953,2	13,06	
Євреї	4,4	144	76,8	95,6	1,31	
Німці	53,0	86,6	205,2	344,8	4,73	
Поляки	0,8	0,4	7,9	9,1	0,12	
Болгари	0,4	52,8	29,1	82,3	1,13	
Молдавани	-	22,2	140,0	162,2	2,22	
Греки	80,5	-	2,4	82,9	1,14	
Інші	38,1	46,5	119,8	204,4	2,80	
Разом	1896,9	2X63,2	2536,5	7296,6	100,0	
Всього населення						
Українці	1609,7	2466,6	1776,0	5852,3	62,97	
Росіяни	655,9	475,8	680,2	1811,9	19,49	
	42,7	Євреї	147,5	421,8	612,0	6,58
Німці	56,5	90,3	213,4	360,2	3,88	
Поляки	6,6	14,7	26,8	48,1	0,51	
Болгари	0,9	53,0	35,3	89,2	0,96	
Молдавани	-	22,2	140,3	162,5	1,75	
Греки	86,6	-	6,3	92,9	1,00	
Інші	58,6	64,2	142,5	265,3	2,85	
Разом	2517,5	3334,3	3442,6	9294,4	100,0	

Неповнота, а також неточність наведених даних зумовлені станом тогочасної статистики, відсутністю вичерпної і цілком достовірної інформації й неможливістю добути її протягом короткого часу. Про недосконалість тогочасних статистичних даних свідчить, наприклад, те, що ними були охоплені далі ко не всі народи, які населяли на початку 20-х рр. південь України, а також порівняно великі цифри в графі "інші"

Інакше склалася ситуація на селі. 73,5% сільського населення складали українці. Інші національності значно поступались їм: росіян було 13,1%, німців — 4,7, молдаван — 2,2, євреїв — 1,3, греків — 1,1, болгар — 1,1% і т.д.

Соціальна структура сільського населення півдня України також мала свої особливості. Селянської бідноти тут було менше, ніж в інших регіонах, до того ж потреба в землі значною мірою задовольнялася за рахунок поміщицьких земель. Питома вага середнього селянства була відносно високою — 30% (в центральних губерніях Росії лише 20%), але приблизно такою ж, як і на решті території України. А от прошарок заможного селянства найбільшим був саме на півдні. Він становив 22% селянських господарств, або 30% всього населення краю. Тобто чисельність лише заможного селянства в 1,5 рази перевищувала чисельність всього міського населення. Якщо на Лівобережжі знаходилось 18,5% всіх заможних селянських господарств України, в Поліссі — 15,5%, на Правобережжі — близько 10%, то в степових районах Півдня — 56%. Сільська буржуазія після ліквідації поміщицького землеволодіння становила найбільш впливову силу в економічному житті сіл Причорномор'я й Приазов'я. Повною мірою це стосується й переважної більшості сільських національних меншостей Півдня.

Своєрідність соціальної структури населення Південної України на початку 20-х рр. полягала в тому, що поряд з численним загоном робітничого класу тут сформувався великий прошарок заможного селянства. Відмінність їх корінних інтересів значною мірою зумовила складність історичного розвитку регіону в перші десятиліття ХХ ст., позначилась на всій сфері соціальних, зокрема й національних відносинах.

Загальновизнану тезу про те, що в результаті аграрної революції село осередничилося, відносно півдня можна прийняти з певним застереженням. Тут і до 1917 р. біднота становила менше половини сільського населення, а після одержання землі її кількість ще значно зменшилась. З іншого боку, переділ земель в 1920 р. далеко ще не завершився, та й голод 1921—1923 рр. завадив швидкому відродженню продуктивних сил села.

Соціальна структура півдня України відображала економічну структуру та ступінь господарського розвитку краю.

А економіка, як і соціальна структура, за роки першої світової та громадянської воєн зазнала значних змін.

ПІСЛЯВОЄННА ГОСПОДАРСЬКА КРИЗА: НАСЛІДКИ ДЛЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Наслідком воєнних дій, що протягом майже семи років велися на терені України, а надто в Донбасі, на півдні та південному заході, стала глибока господарська розруха і криза. На півдні вона була навіть більш руйнівною, ніж в інших регіонах. Якщо в країні в цілому видобуток кам'яного вугілля в 1920 р. становив 64% від рівня 1913 р., то в Донбасі — лише 18% (38). До того ж, весь він ішов на задоволення власних потреб басейну.

Не менш тяжкою була ситуація і в інших галузях господарства. Зруйновані та затоплені, припинили роботу шахти й копальні Криворіжжя і Нікополя. Внаслідок гострої нестачі сировини та палива зупинилась переважна більшість металургійних та машинобудівних підприємств Донбасу й Придніпров'я. З 57 доменних печей працювала лише одна невелика на Єнакіївському заводі. Виробництво металу скоротилось до 1%, продукції машинобудування — до 4% довоєнного (39). Таким чином, важка промисловість — основа економічного розвитку не лише півдня, а всієї країни — була повністю зруйнована.

Відбудова важкої промисловості ускладнювалась відсутністю необхідних для цього значних капіталовкладень. Як наслідок, наприклад, в Криворіжжі до кінця 1923 р. з 49 копалень вдалось налагодити роботу лише на 3, які давали 11 млн пуд. залізної руди, що становило 3% довоєнного видобутку (40). Деяко швидше відбудовувалась гірнича промисловість Нікополя. В 1923 р. тут видобули 4 млн пуд. марганцевої руди (25% довоєнного виробництва), більша частина якої пішла на експорт (41).

Через різке скорочення сировинної бази не працювала більшість підприємств легкої та харчової промисловості півдня. Це зумовило гострий дефіцит товарів широкого вжитку.

В цілому рівень промислового виробництва в 1921 р. не перевищував 10% довоєнного, кількість робітників, зайнятих

у промисловості півдня України, скоротилась вдвічі, а продуктивність праці — більш ніж втричі.

Близьким до катастрофічного було становище на транспорті. Було знищено сотні кілометрів залізниць, зруйновано станції, мости, не вистачало рухомого складу. Завмерли причали морських портів. Обсяг перевезення вантажів скоротився на 80%. Цілі регіони республіки виявились майже відрізаними від центру й один від одного.

Економічна розруха і хаос, застійні явища в промисловості на початку 20-х рр., а також продовження політики "воєнного комунізму" тяжко відбилися на економічному становищі населення, особливо робітничого класу. Матеріальний добробут його різко погіршився і в 1921—1922 рр. продовжував знижуватись. Наприклад, за рік, з жовтня 1922 по жовтень 1923 р., ціни на продукти харчування на півдні України зросли на 2843%, а на промислові товари навіть ще більше (42). З часом невдоволення робітників ростом дорожнечі, затримками заробітної плати, яка внаслідок інфляції швидко знецінювалась, тяжкими житлово-побутовими умовами загострювалось і влітку 1923 р. поширилось на більшість великих промислових підприємств, відбулися страйки, під час яких висувалися вимоги економічного характеру (43). Лише поступово, в міру того, як стабілізувалось становище в промисловості, настрої робітництва заспокоювались.

Однак цьому перешкоджав ще один негативний і довготривалий фактор в економіці — безробіття. Воно набуло на півдні небачених раніше масштабів. Зазначені вище причини призвели до найбільшого скорочення виробництва, а отже й найвищого рівня безробіття саме тут. Причому, якщо в Донбасі на початку 20-х рр. кількість безробітних поступово зменшувалась, то в Придніпров'ї, а особливо в Причорномор'ї, стрімко зростала. Одеська губернія посідала третє місце в країні і перше в республіці за рівнем безробіття. Наприкінці 1923 р. тут нараховувалось понад 64 тис безробітних (44) — 40% загальної їх кількості на Україні (45). Більше третини з них становили промислові робітники (46). Перш за все безробіття відбилося на становищі росіян, українців, а також євреїв, татар, поляків, які переважали в складі робітничого класу.

Надалі зростання безробіття уповільнилось, але, незважаючи на розширення промислового виробництва, протягом 20-х рр. воно залишалось неодмінним складником соціально-еко-

номічних процесів на півдні, особливо в Причорномор'ї, впливаючи, звісно, негативно на етнічну ситуацію в регіоні.

Падіння виробництва призвело до значного зменшення чисельності робітничого класу, причому, якщо в цілому по Україні вона зменшилась вдвічі, то в базових галузях промисловості, розміщених на півдні, — втричі і більше (47). В літературі та архівних джерелах зафіксовано безліч конкретних прикладів тяжкого становища робітників регіону. Наведемо лише деякі, найбільш красномовні з них. В Криворізькому басейні, який в 1913 р. давав 67% видобутку залізної руди Росії і нараховував 25 тис. робітників, наприкінці 1920 р. залишилось 1,2 тис. робітників, зайнятих здебільшого ремонтом та охороною майна (48). На металургійних заводах Катеринославщини кількість робітників скоротилася з 56 тис. чоловік в 1913 р. до 12,7 тис. в 1921 р. (49). Переважна їх більшість працювала не на основних виробництвах, а на підсобних, або ремонтних роботах. На багатьох підприємствах, особливо великих, залишився лише кістяк кадрових робітників. Наприклад, на одному з найбільших, Брянському заводі в Катеринославі (нині Дніпропетровський металургійний завод ім. Г.І.Петровського), металургійні та прокатні виробництва якого не працювали більше двох років, з 12 тис. робітників залишилось лише кілька сотень (50). Отже, роки лихоліть вкрай згубно відбилися на матеріальному становищі робітників, але не тільки на ньому.

Вони призвели до погіршення якісного складу робітничого класу. Особливо сильно скоротився прошарок кадрових кваліфікованих робітників. Якщо 1913 р. в Донбасі вони складали 21% загальної кількості робітників, то в 1921 — лише 8,3% (51). Внаслідок скорочення виробництва, безробіття, голоду і злиднів загрозливих масштабів набув процес розпорошення і люмпенізації робітничого класу, який міг поставити під загрозу саму перспективу відбудови зруйнованої війнами промисловості.

Засобів до існування тисячі робітників і членів їх сімей змушені були шукати на селі, а це загострювало й без того складну, навіть трагічну ситуацію, яка склалась на той час в сільському господарстві півдня України.

Протягом громадянської війни й перших повоєнних років відбувалась масова вимушена міграція населення з міста до

села. На початку 20-х рр. багатотисячні люмпенізовані маси міського люду, які, шукаючи порятунку від голоду та злиднів, ринули до сільських місцевостей, значно додали напруженості й у сфері міжнаціональних відносин. Адже більш за все вона відчулася якраз в промислових районах півдня та поблизу великих міст, тобто саме в місцях проживання найбільш чисельних етнічних груп: німців, греків, почасти болгар. Наприклад, в грецьких селах Приазов'я біженці з Донбасу жили аж до 1925 р., власне в період найбільшого загострення класових суперечностей в грецькому селі та негараздів в його стосунках з навколишнім українським і російським населенням.

Сільське господарство, яке справляло визначальний вплив на умови існування й національного розвитку переважної більшості національних меншин півдня республіки, також, чи не найбільшою мірою, зазнало руйнівного впливу першої світової та громадянської воєн. Становище його на початку 20-х рр. було близьким до катастрофічного.

За роки війни селянство півдня втратило значну частину сільськогосподарського реманенту, робочої і продуктивної худоби, доброякісного посівного матеріалу. Це призвело до погіршення якості обробітку землі і зниження урожайності. Врожайність основних сільськогосподарських культур, яка в 1913 р. в середньому по Україні становила 48 пуд. з десятини, в 1920 р. зменшилась до 30 (52). Немоżliвість обробити землю спричинилась до повсюдного скорочення посівних площ. В цілому по Україні посівні площі під зерновими культурами скоротились на 20%. Про масштаби цього процесу на півдні — основному зерновому районі — дає уявлення табл.2.

Таблиця 2.(53)

Динаміка посівних площ Одеської та Катеринославської губерній в 1912—1923 рр. (тис. дес.)

Рік	Губернія	
	Одеська	Катеринославська
1913	5 141,9	4 723,0
1921	2 867,2	3 996,9
1922	1 990,2	2 339,8
1923	3 889,0	2 971,7

Як бачимо, в 1922 р. — році найбільшого падіння — посівні площі на Катеринославщині становили 49,5% від довоєнних, а на Одещині — навіть 38,6%.

На Україні, зокрема на півдні, дуже негативно на продуктивності сільськогосподарського виробництва позначились також безперервні розподіли і перерозподіли землі, які тривали протягом всієї громадянської війни. На кінець 1920 р. розподіл поміщицьких і вилучення лишків куркульських земель далеко ще не були завершені. До того ж це призвело до розпорошення землеволодіння на дрібні селянські ділянки і різкого зниження виробництва товарної продукції: зерна, худоби, насінневого матеріалу.

Скорочення сільськогосподарського виробництва в роки громадянської війни зумовлювалось також політикою "воєнного комунізму", зокрема, продрозкладкою. Продовження цієї політики, що суперечила завданням відродження продуктивних сил, після закінчення війни стало однією з головних причин гострого невдоволення й протесту селянських мас. Вони виявилися у формі заворушень, збройних антирадянських виступів, що незабаром переросли в масовий селянський повстанський рух, який поширився у перші післявоєнні роки на весь південь України. Соціальною базою його стало заможне й переважна частина середнього селянства, невдоволеного продрозкладкою, тобто більшість сільського населення півдня республіки. Цим пояснюється масовість селянського руху і трудність боротьби з ним.

Як і більшість соціальних рухів на півдні, він мав суперечливий характер, поєднуючи зовсім різні елементи, часто з протилежними намірами і цілями: від чисто селянського прагматичного анархізму з його прагненням землі й безвладдя на ній, невдоволенням діяльністю продзагонів, до грабіжництва, тероризму та затятих політичних амбіцій окремих ватажків.

Про масштаби повстанського руху на Україні свідчать такі факти: навесні 1921 р. нараховувалось 102 мігруючі і постійні селянські збройні загони чисельністю від 20—30 до 400—500 і навіть 800 чоловік. А повстанська армія Махна, що діяла на півдні, нараховувала 10—15, а в окремі моменти навіть до 35 тис. чоловік (54).

Не вдаючись в детальний аналіз цього явища, вкажемо лише, що породжене антинародною економічною політикою

Радянської влади, воно викликало дальшу дезорганізацію сільськогосподарського виробництва й транспорту, деструктивно вплинуло на різні сфери суспільного життя, зокрема далі загострило й без того вкрай напружену етнічну ситуацію в регіоні. Військово-політичні методи боротьби з повстанським рухом довго не приносили бажаних результатів, і лише перехід до нової економічної політики створив умови для його поступового затухання. Починаючи з 1923 р. він повсюдно позбувається політичного спрямування, подекуди вироджуючись в кримінальний бандитизм, все більше втрачає соціальну базу, набуває локального, спорадичного характеру.

Варто зазначити, що саме заборона реалізації надлишків сільськогосподарської продукції на ринку та їх примусове виділення державою більшою мірою зумовили зменшення товарності селянських господарств, які не були зацікавлені в розширенні виробництва і зменшували посіви. В роки громадянської війни на півдні, де відбувалися основні воєнні дії, скорочення посівних площ було меншим, ніж на півночі — в районах активного стягування продрозкладки (55).

Після заміни її продподатком навесні 1921 р. на півдні України почалось навіть відновлення посівних площ але незабаром з'ясувалось, що розміри податку не набагато менші, ніж розкладки. А відсутність товарного хліба у більшості селянських господарств і, отже, нереальність планів хлібозаготівель зумовили повернення до примусових, адміністративних методів його збирання. Фактично продподаток на півдні України запроваджувався формально, зберігався розкладковий характер хлібозаготівель. І в 1921 р. продовжувалась, хоч і під іншою назвою, діяльність продзагонів. Але навіть це не забезпечило виконання нереальних планів.

ГОЛОД 1921 – 1923 РР.: ЗГУБНИЙ ВПЛИВ НА ЖИТТЯ РЕГІОНУ

Запровадження нової економічної політики, схвально зустрінутій населенням Південної України, ускладнилось страшним стихійним лихом — небаченою посухою, неврожаєм і голодом, який охопив весь південь республіки від Одеси до Маріуполя. Знекровлене продрозкладками, зруйноване війнами сільське господарство Причорномор'я й Приазов'я — головних зон товарного зернового

господарства — не витримало нищівного удару стихії. Валовий збір зернових в степових губерніях України 1921 р. становив лише десяту частину довоєнного (56), в решті губерній — близько третини, а разом по республіці було зібрано 45 млн — 19,4% від рівня 1913 р. (231,6 млн.) /57/.

Тривожні симптоми майбутнього неврожаю на півдні виявились ще весною — на початку літа 1921 р. А незабаром ситуація остаточно прояснилась. Про це красномовно свідчить, наприклад, телеграма, надіслана 7 липня 1921 р. до Харкова земельними органами Одеської губернії*. "Стан посівів. Шістдесят верст схід Одеси хліби загинули остаточно, на них пасуть худобу. Далі Миколаєва ледве буде виручено затрачене насіння. Невеликі дощі в останній час підтримали хліби. На решті простору вплив дощів паралізувався наступною жарою... За сорок верст від Одеси й Мангейма** Сахара в буквальному значенні слова" (58). Від неврожаю потерпів весь південь України, але найбільше — степові повіти Одеської та Запорізької (створеної незадовго до цього) губерній тобто саме райони найбільшої концентрації національних меншостей, передусім німців, болгар, євреїв, греків.

Лиховісна примара голоду, що насувався на степову зону України, не була своєчасно й належним чином оцінена керівництвом республіки та країни, вся увага якого зосереджувалась на допомозі голодуючому населенню Поволжя. Тому рішення про припинення збирання продподатку на півдні України й надання посиленої допомоги голодуючим губерніям було прийнято з великим запізненням, коли багато часу було вже непоправно втрачено.

Вже в жовтні 1921 р. керівництво Запорізької губернії доповідало в Харків: "Мелітопольський повіт. Продовольче становище не покращилось. Цілий ряд волостей з настанням холодів приречений на смерть, оскільки сурогати майже всі з'їдено. Гіроподаток зовсім не виконується і відношення до нього населення стає ворожим. Осіння посівна кампанія пройшла з деяким піднесенням і засіяна лише та площа землі, на яку вистачило насіння" (59). Про вкрай тяжке становище на півдні України свідчить така телеграма з

* Цитується із збереженням орфографії оригіналу.

** Одна з німецьких колоній поблизу Одеси.

Запоріжжя до ВУЦВК та ЦК помголоду в Харків, що нагадує зойк відчаю й безнадії (наводиться із збереженням орфографії оригіналу): "Продовольче постачання робітників і службовців, а також губкомпомголоду катастрофічне. За лютий і січень не дано нічого. Місцевих ресурсів немає. Радоргани на місцях розвалюються. Державні підприємства припинили роботу. Обговорюємо метод допомоги голодуючим. Є дві точки зору. Перша — допомагати працездатним і більш сильним, решту лишити напризволяще. Друга — підтримувати дітей організувати медпункти стримуючи число смертності. Як перший, так і другий підхід вкрай жорстокі. Але іншого виходу в нас немає оскільки обіцяні Вами 90 тисяч пудів це виражає 25% нашої потреби, а оскільки ми з обіцяного одержуємо не більше 10%, то питання про допомогу зводиться до нуля. Вдатися до такого методу нас примусив результат статистики помголоду. З тисячі вмираючих припадає 950 на утриманців помголоду, виходить, що допомагаємо всім, але не рятуємо нікого. На одержання реальної допомоги жахливістю голоду в нашій губернії ми втратили всяку надію. До речі слід сказати, що не отримано жодної відповіді від ЦК помголоду на наші телеграми. 18 лютого 1922 року. Замголови губвиконкому Гаврилов, секретар Середа" (60). Незважаючи на це Україна до березня 1922 р. продовжувала надсилати дві третини продовольства, що збиралося, в Поволжя, хоч голод охоплював вже від 30 до 60% населення південних губерній, а державна допомога поширювалась лише на 9,7% голодуючих, тоді як в Поволжі — на 60—70% (61). В степових районах України кількість голодуючих з грудня 1921 по травень 1922 р. зросла з 1,2 млн до 3,9 млн чоловік (62). Проте ці цифри враховували лише розорені внаслідок голоду селянські господарства, і, таким чином, не давали повної уяви про дійсні масштаби лиха.

Голод, що спричинив їх розорення, загострив і інші економічні та соціальні проблеми: розруху, безробіття, бандитизм, дитячу безпритульність та ін.

Висока смертність (в п'яти губерніях півдня України загинуло з голоду понад 300 тис. чоловік), масова міграція з голодуючих районів, а також фізичне виснаження населення, відсутність насіння й робочої худоби призвели до дальшого скорочення в 1922 р посівних площ (див. табл.2). До цього додалася нова, хоча й дещо менша за розмірами,

посуха, внаслідок чого обезлюднили цілі волості, господарство яких було вщент зруйноване. Навіть навесні 1923 р. становище, наприклад, на Одещині було тяжким: "Голод в губернії на спад не йде, В травні кількість голодуючих була 471 000 чоловік (в квітні 447 000 чоловік)... Як і раніше, в тяжкому стані знаходяться Одеський, Миколаївський, Херсонський округи" (64). Лише після врожаю 1923 р. ситуація поволі виправляється, але до повної нормалізації було ще далеко.

Підвищена увага до проблеми голоду 1921–1923 рр. на півдні України пояснюється не тільки тим, що він залишився страшною бідою в пам'яті цілого покоління, завдав величезних збитків і непоправних людських втрат. Він справив надзвичайно згубний і доволі довготривалий вплив на перебіг не лише економічних, а й соціальних процесів. Майже на два роки суспільне життя цілого регіону, особливо його сільських районів, практично завмерло, безліч гострих і невідкладних проблем, що потребували негайного вирішення, були мимоволі законсервовані й відкладені, оскільки єдино важливим ставало питання про порятunek від голодної смерті. Повною мірою це стосується й сфери національних відносин.

Вони акумулювали в собі практично всі складні, гострі й болісні суперечності тогочасного життя. Вирішення у найближчому майбутньому давно назрілих проблем ставало однією з важливих передумов успішного відродження господарства, соціально-економічного та культурного розвитку народів півдня України.

ДЕЯКІ ПІДСУМКИ

Підсумовуючи, зазначимо, що формування Південної України як нової частини етнічної території українського народу було складним і тривалим істеричним процесом. Витоки його сягають часів запорізького козацтва, якому належала більшість земель Нижнього Подніпров'я. Широке розгортання цього процесу пов'язане з заселенням, формуванням постійного населення та поглибленим господарським освоєнням регіону, яке почалось після приєднання його до Росії наприкінці XVIII ст. Своєрідність його полягала в прикордонному положенні краю, великій кількості вільних земель, а також в національному та

соціальному складі населення. Заселення й господарське освоєння півдня відбувалось значно швидше, ніж в центральних районах країни, а розвиток продуктивних сил в сільському господарстві — в більш прогресивних формах.

Заселення Причорномор'я й Приазов'я теж мало суттєві особливості. Більшість постійного населення регіону, здебільше сільського, на всіх етапах його формування і розвитку становили українці Українське населення складалось з запорожців, що жили тут здавна, та, головним чином, переселенців з сусідніх українських губерній, переважно Київської, Подільської, Полтавської і Чернігівської. Українці зробили вирішальний внесок в господарське освоєння та розвиток регіону, тому цілком правомірно з кінця XVIII ст. вважати його Південною Україною.

Однак більшість українського населення на півдні України не була постійно неподільною. Населення регіону з самого початку формувалось як багатонаціональне. Значний просярок його склали росіяни, що селилися переважно в містах, представники інших народів Росії, а також іноземні колоністи, вихідці з різних країн Європи та Азії.

Таким чином, південь України внаслідок тривалого процесу його заселення став регіоном співжиття й активного взаємовпливу багатьох суттєво відмінних один від одного народів, з притаманною кожному з них широкою гамою особливостей в господарському житті, культурі та побуті. Різними шляхами потрапили вони в Причорномор'я, по-різному складались у них відносини з урядом, місцевим українським населенням та між собою, але для більшості народів південь України став другою батьківщиною, місцем їх етнічної консолідації, поступового усвідомлення себе суб'єктом складного процесу становлення національної структури населення краю, важливою й необхідною її складовою частиною.

Деякі з них становили дуже малочисельні етнічні групи, розпилені по широкій етнічній території України, що без притоку ззовні не могли забезпечити своє, просте відтворення. Інші були досить чисельними. Вони консолідувались в самостійні етнічні популяції на півдні України, які проживали тут протягом тривалого часу, зберігаючи компактну форму розселення, незважаючи на всі примхи історії. Більшість з них мали міцну історичну пам'ять, знали рідну мову, дотримувались традиційних вірувань та обрядів, не втратили національного фольклору.

Об'єднані спільною історичною долею, всі народи півдня України доклали зусиль для його освоєння й економічного розвитку, перетворили колишні безлюдні степи в регіон розвинутої промисловості та сільського господарства.

Разом з тим, шляхи їх національного розвитку в умовах царської Росії були багато в чому відмінними. Вплив на інші народи росіян, як панівної нації, значно перевищував їх питому вагу в національній структурі населення регіону.

Всі інші народи більшою чи меншою мірою зазнавали національного гніту, а відтак — особливо малочисельні, дисперсно розселені, або близькі до російського за мовою та культурою — сильної русифікації й навіть асиміляції. Інші для збереження національної самобутності змушені були вести замкнутий спосіб життя, консервуючи, разом з тим, і архаїчні звичаї, традиції, відсталі форми національної свідомості. Слід зважувати й на те, що у більшості народів півдня процеси етнічної консолідації далеко ще не були завершені і продовжувались навіть в ХХ ст.

Руйнівний смерч першої світової війни, іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, в епіцентрі якого народи півдня України перебували майже сім років, довів його продуктивні сили до повного виснаження!. Причому згубні наслідки лихоліть були тут значно більшими, ніж навіть в інших районах України. Гостра господарська криза на півдні проявилась в більшому, ніж в цілому по Україні, падінні обсягів виробництва і продуктивності праці в промисловості, скороченні посівних площ врожайності і поголів'я худоби в сільському господарстві. Сильний неврожай і голод поставили господарство регіону на межу катастрофи, зумовили тривалу депресію і затримали його відродження принаймні ще на два роки.

Але особливої гостроти криза досягла в соціальній сфері — вона призвела до небаченого зростання безробіття, зuboжіння, навіть люмпенізації тисяч робітників і міської інтелігенції, розорення селян. Різке погіршення життєвого рівня населення зумовило зростання соціальної напруженості в місті й на селі, піднесення страйкового руху в промислових центрах, розквіт спекуляції та бандитизму.

Вкрай загостреною після численних реквізицій, конфіскацій, грабунків і погромів була етнічна ситуація в регіоні. Переживши страхотливі випробування протягом майже десяти років, переважна більшість населення національних меншин дивилася

в майбутнє з апатією і повною безнадією. Значного поширення серед деяких з них набули емігрантські настрої, які поводі пішли на спад лише в другій половині 20-х рр.

Отже, південь України на початку 20-х рр. становив заплутаний клубок неймовірно гострих суперечностей, складних економічних, соціальних та національних проблем, серед яких національні за своїм впливом на стан суспільства багатонаціонального регіону посідали далеко не останнє місце. Більшість цих проблем потребувала невідкладного вирішення.

1. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.). — К. — 1992. — С.18.
2. Див.: Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. — М., 1909. — С.290—338.
3. Большая Советская Энциклопедия. — М. — 1937. — Т.35. — С.307.
4. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Симферополь. — 1951. — 4.1. — С.105. .
5. Большая Советская Энциклопедия. — Т.35. — С.307.
6. Цит. за: Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825—1860 гг. — М., 1981. — С.32.
7. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX в., 1719—1858 гг. — М., 1976. — С.259.
8. Там же. — С.267.
9. Підраховано за: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф.1, оп.2, спр. 1813, арк.1—4.
10. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — Харьков, 1927. — С.11.
11. Там же. — С.10.
12. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1876, арк.56—61.
13. Там же, ф.413, оп.1, спр.130, арк.108.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.20, спр.2496, арк.7.

15. Див: Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931.
16. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.1813, арк.66.
17. *Платунов Н.И.* Еврейские сельские поселения на Украине в 20-е — первой половине 30-х гг. // IV Республ. науч. конф. по историческому краеведению. — Киев, 1989. — С.269.
18. Большая Советская Энциклопедия. — Т.35. — С.294.
19. ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.976, арк.2.
20. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — С.18—19.
21. Національні відносини на Україні: запитання і відповіді. — К., 1991. — С.17.
22. Там же.
23. ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.1000, арк.7.
24. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. — К., 1974. — С.333.
25. Підраховано за: ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр. 824, арк.371—372.
26. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.825, арк.72.
27. Очерки по истории Крыма — Симферополь, 1964. — Ч.3. — С.22
28. Крым: прошлое и настоящее. М. 1988. — С.67.
29. ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.650, арк.22.
30. Там же, оп.2, спр.618, арк.9.
31. Там же, ф.166, оп.2, спр.618, Аак.1, 1 за.
32. *Лаврів П.І.* Історія південно-східної України. — Львів, 1992. - С.90.
33. ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.7, арк.92, 111, 117.
34. Записки Одесского общества истории и древностей. — 1858. — Т.4. — С.359—362.
35. *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. — СПб., 1863. — Ч.2. — С.282.
36. *Бородин М.А.* Колония в Шабо // Французский ежегодник. — М., 1964. — С.281.
37. Підраховано за: ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.1813, арк. 1—4.
38. *Бабій Б.М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). — К., 1961. — С.55.

39. *Лобурець В.Є.* Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921–1932 рр.). — Харків, 1974. — С.6.
40. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.1430, арк.288.
41. Там же.
42. Там же, арк.289.
43. Там же, спр.1433, арк.163.
44. Там же, арк.193.
45. Там же, арк.47.
46. Там же, спр.1381, арк.5.
47. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. — К., 1949. — С.208.
48. Історія народного господарства Української РСР. — К, 1984. — Т.2. — С.72.
49. *Лобурець Є.В.* Вказ. праця. — С.8.
50. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.1430, арк.бЯ
51. Історія Української РСР. — К., 1967. — Т.2. — С.168.
52. *Мигаль В.К.* Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 р.) — Харків, 1974. — С.8.
53. Підраховано за: ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.1430, арк. 158, 287; спр.1461, арк. 54 зв.
54. *Верстюк В.Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К., 1991. — С.255.
55. *Альтерман А.Я.* Хлебные ресурсы Украины. — Харьков, 1923. - С.92.
56. Історія народного господарства Української РСР. — Т.2. — С.169.
57. История Украинской ССР. В 10-ти т. — К, 1984. — Т.7. — С.24.
58. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.453, арк.251.
59. Там же, спр.441, арк.115 зв.
60. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.997, арк.172, 172 зв., 173.
61. Там же, спр.897, арк.178.
62. *Мовчан О.М.* Голод 1921–1923 рр. на Україні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10. — С.41.
63. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.1423, арк.151.

З В І Т
ПРО ОБСТЕЖЕННЯ СТАНОВИЩА
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ ПІВДНЯ
УКРАЇНИ СПІВРОБІТНИКАМИ НАРКОМАТУ
РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ В 1926 Р.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕРЕСІВ НАЦМЕНШОСТЕЙ
І ЗАДОВОЛЕННЯ ЇХ КУЛЬТУРНИХ ПОТРЕБ.

Доклад ст. інспектора *М.С.Ареф'єва*

Розподіл населення України та окремих округ
по національностям

Національний склад населення України є набагато більш різноманітний від інших частин СРСР.

Так, за даними ЦСУ, на 1 березня 1925 р. (див[ись] етнографічну мапу, вид[ану].НКВС), головна національність — українці складають взагалі по УСРР — 81,6% населення, решта ж розподіляється між цілою низкою національностей, що являються меншостями. З останніх дев'ять складають значну абсолютну кількість мешканців — більш 8 тисяч, — хоч вона й являється зовсім незначним відсотком усього населення України.

Треба ще підкреслити, що так ці відомості, як і інші статистичні дані, дуже неповні та неточні; в них є випущеними не тільки окремі дрібні подробиці, але й цілі етнографічні групи населення, що вони складають компактні, хоч і не дуже великі маси.

Так, по цих даних зовсім не зазначено (більш певно, зовсім безпідставно віднесено до іншої етнографічної групи) татарську національність, що вона залюднює цілу низку пунктів у Маріупольській окрузі.

За національним складом населення округи УСРР можна розподілити на декілька категорій, звичайно, умовно.

Наприклад до першої категорії можна віднести округи, що являються цілком — на 100% — українськими.

Таких, за даними на 1 березня 1925 р. є вісім; та округ, що в них українців є більш 90%, але менш 100% також є 24. Усього округ з незначною, не більш 10% кількістю інших національностей є 32.

Крім того, є декілька округ, що в них населення складається лише з двох національностей, наприклад української та російської (Харківська, Охтирська, Сумська, Сновська й інші округи), або української та єврейської (Гуманська, Черкаська й т.п.), української та німецької (Роменська) й т.п.

Решта округ мають не менш як три етнографічних групи, що живуть значними по кількості компактними масами.

Найбільш різноманітними по складу населення являються південні округи з приводу того, що ця країна — в минулому так звана "Новоросія" — на протязі декількох сторіч була об'єктом широкої колонізації з боку царату, що він таким способом старався заборонити бувшу імперію від нападу ворожих народів з півдня, як і випадкової колонізації з боку утікачів з південних країн, що в просторах безлюдної, але багатой дарунками природи "Новоросії" шукали долі й щастя та визволення від національного або релігійного пригноблення в країнах, що в них вони жили раніш.

Царська влада використовувала це явище з метою привабити незадоволені елементи сусідніх країн та залюднити південні простори шляхом надання переселенцям різних пільг та привілеїв.

Авжеж, за царською поведінкою, цих привілеїв було одібрано як тільки нове населення міцно приживалося до місця.

З південних округ було обслідувано Одеську, Мелітопольську та Маріупольську.

Про розподіл населення в них та характер його відносно загального складу населення України свідчить таблиця ч.ґ.

Ця таблиця насамперед свідчить про те, що всі статистичні відомості, що їх маємо зараз, викликають дуже великий сумнів, і тому їх можливо прийняти лише як приблизні, та й те дуже відносно.

Деякі цифри явно неправдиві, а методи національного обліку населення недоцільні.

Не подається.

Так, за даними відчиту Маріупольського ОВК про роботу в 25—26 рр., татарське населення в окрузі складає лише 0,01% (див. рядок 6), в дійсності ж його не менш 8%. В довіднику Катеринославського губернського] Стат[истичного] бюро на 1.125 р. українське та російське населення показане сумісно (див[ись] 9 рядок), й т.п.

Демографічний перепис, що його передбачається провести в поточному році, мусить внести дуже значні поправки в нашу свідомість про етнографічний склад населення України й, можливо передбачити, внесе дуже великі та серйозні поправки в ті відомості в цій справі, що ми користуємося їми по всяк день, іноді навіть не підозріваючи про їх повну або часткову непридатність.

У трьох вищезазначених округах — Одеській, Маріупольській та Мелітопольській, що їх було обслідувано, перебувають окремими компактними масами такі національності: а) Російська національність, що являється на Україні найбільш значною меншістю, перебуваючи майже по всіх округах і складаючи від 3 до 20% усього населення на селі, а в містах значно більш (наприклад, у м.Одесі — 45%). б) Німецька — у всіх трьох округах складає від 6 до 13% загальної кількості їх населення, в). Булгарська, що складає значні масиви в Одеській (5%) та Мелітопольській (8%) округах, г) Грецька та кримсько-татарська. що помилково віднесені кимсь до однієї етнографічної групи (про це докладніше буде нижче), у Маріупольській окрузі сумісно складають біля 18% загальної кількості населення, д) Молдаванська в Одеській окрузі складає 4%, в Маріупольській є одно молдавське селище, що його статистикою віднесено теж до "греків".

Крім вищезазначених етнографічних груп, що їх було частково обслідувано на місцях, у зазначених округах перебувають більш-менш значними групами євреї та поляки, котрих обслідувано не було, але деякі відомості про їх стан було зібрано та буде використано далі.

Зупинимось насамперед на нацменшостях закордонного походження, лишаючи поки що російську, бо вона хоч і являється "нацменшістю", але фактично ще не повністю втратила свої дореволюційні привілеї, ще й досі "панує" щодо забезпечення своїх потреб і тому поки що не потребує спеціального захисту.

Німецька національність.

В обслідуваних округах міститься в таких компактних масах.

А. В Одеській окрузі займає два окремі райони — Фр[ідріх]-Енгельсовський та знов вилучений — Грос-Лібентальський, а також низку окремих селищ.

Б. В Мелітопольській окрузі — два великі райони — Молочанський та Пришибський — й також низку окремих селищ.

В. В Маріупольській — один район Люксембургський та декілька окремих селищ.

З зазначених пунктів було обслідувано Пришибський та Молочанський райони в Мелітопольській окрузі та Остгеймську сільраду в Маріупольській (Ст[аро]-Каранського району).

За літературно-етнографічними даними виникнення німецького залюднення в південних округах України відноситься до кінця вісімнадцятого та початку дев'ятнадцятого ст. (Див[ись] "Національний скл д Радянської України", вид[аний] НКВС, Харків, 1925 р.).

Найбільша значна по кількості група німців-менонітів (релігійна секта) оселилася на річці Молочній в 1803 р. Ця група й досі називає себе "нащадками голандських вихідців".

Здається, що заселення ними далекої від залюднених пунктів місцевості мало своєю метою обережність від релігійного пригноблення й прямування зберегти своє буття та релігію незайманими.

Цікаво підкреслити, що, як видно, по таких же міркуваннях у долині річки Молочної селилися й російські сектанти-духобори та молокани, що вони таким способом старалися уникнути від пригноблення царатом їх життя й релігії.

У тім же сторіччі в південні округи вселились також німці різних вірознань — католики та лютерани — й в Мелітопольській окрузі заселили землі поруч з менонітами.

Прямування німців усіх вірувань, особливо менонітів, до збереження своїх культур, звичаїв та інших умов життя в повній незаплямованості, за часів царату набирало цілком позитивного значення, бо воно допомагало їм зберегти своє національне обличчя від впливу імперіалістичної політики царату.

Але за декілька поколінь і за 125 років часу воно утворило серед людності цієї етнографічної групи надзвичайно замкнутий, недовірливий характер, а також переоцінювання власної культури та нехтування до всякої іншої.

Такі риси характеру після Жовтневої революції, коли всі нації в межах СРСР набули можливості вільно розвивати свою культуру в умовах прихильного співробітництва зі всіма іншими народами, мають певно негативний характер.

Німці ще й досі відносяться до радянської влади неймовірно [недовірливо] й обачно, а в деяких випадках і лукаво, дуже вміло використовуючи всі формальні зачепи, щоб поставити на своєму та обійти закон.

Звичайно, цей настрій поперше всього виникає з матеріальних умов. В дореволюційні часи значна кількість німців була дуже заможною; мала по декілька сот і навіть тисяч [десятин] землі й загубили значну частину своїх багатств за часи громадянської війни.

Щодо бідноти, яка теж ще дуже далека до з'єднання з радянською владою, наперекір власним інтересам, то, безумовно, такий настрій пояснюється, з одного боку, впливом багатих, і особливо релігійних проповідників, з другого — слабкістю партійної та громадської роботи серед німців.

Сталість цього настрою пояснюється також невдалим вибором радянських робітників у Молочанському районі при його заснуванні.

Тут було з боку відповідальних радянських службовців декілька надзвичайно грубих порушень революційної законності, що вони значно підірвали авторитет органів радянської влади.

Однак, в поточний час, коли це явище ліквідовано судом і призначені добрі робітники, помічається ясний поворот з боку німецької молоді до радянської влади. Цей поворот міг би набрати рішучого характеру, коли б були прийняті міри задля задоволення німецької бідноти землею.

Питання про землеустрій в усіх національних районах, особливо в німецькому Молочанському, є дуже складним та важким.

Поруч з господарствами, що всякими неправдами знов захопили великі шматки землі, тут є не тільки малоземельні, але й зовсім безземельні хлібороби, що живуть у великих нестатках, не мають змоги усвідомити причини такого стану

при наявності величезних площ земель держфонду й винуватять у своїй нужді радянську владу.

Переведення землеустрою може дати величезні наслідки в галузі приваблення німецької бідноти до радвлади, рішучої перемоги незадовольняючого настрою, а також ліквідування тяги до переселення в Канаду, що охопила не тільки заможних, але в останній час навіть значну кількість безземельної німецької бідноти у Молочанському районі.

Прямування німців-менонітів до ізолювання від інших кіл населення виявляє себе й в кооперативній, а також загальногромадській галузі, причому деякі спроби безумовно мають своєю метою об'єднати менонітів в загальнодержавнім масштабі.

Так, в цей час існує "Всеросійське Менонітське Сільськогосподарське Товариство", що його статут було затверджено ВЦВК'ом СРСР від 16.V.23 р.

[Товариство]во об'єднує менонітське населення, звичайно заможне, в межах усього СРСР. Про діяльність його дивись "Вісник Сільського Господарства", 1926 р., ч.3.

У Молочанському районі існує також кооператив "нащадків голандських вихідців". Передбачається його об'єднання з відкритою кооперацією звичайного типу.

Про те, які є можливими при такому штучному ізолюванні політично й духовно відсталої маси, якою, безумовно, являється менонітське населення, не дивлячись на його порівняно високу письменність та технічну культуру, свідчить той факт, що німецьке кооперативне [товариство]во "Промкредит" в Одеській окрузі напружено розповсюджувало релігійну протирадянську літературу. Справа про це надіслана до Одеської прокуратури. Дивись телеграму у московських відомостях від 25.V.26 р.

Зміцнюванню такого об'єднання німців-менонітів на релігійній підставі в загальносоюзному масштабі, а також живучості такого релігійного та грубонаціоналістичного ухилу значно помагає існування менонітського релігійного журналу "Унзер Блат" ("Наше слово"), що видається в м.Мелітополі з дозволу Головліту СРСР.

У цьому журналі, одночасно з чисто релігійними статтями, друкується матеріал безумовно політичного характеру, хоч у ньому реакційні, й тому ворожі радянській республіці, мрії дуже штучно завуальовані релігійними балачками.

Найбільш яскравим прикладом цього може бути стаття в ч.5 журналу, що при цьому додається. У ній під прикриттям мрій про друге прибуття Христа переводиться гадка про загибель "нечестивого" соціалістичного строю й майбутній наступ "царства справедливості".

Ступінь культурного розвитку німців як до війни, так і зараз, завжди приводиться у вигляді зразка дуже високої культури, що значно відрізняється від культури інших національностей.

До цього занадто загального та безумовного твердження треба внести деякі зауваження.

Безумовно, що німецьке населення більш грамотне, звикло користуватися книжкою та передплачувати часописи, але ця відносна культура має той характер, що він не виключає міцного впливу в німецькій громаді проповідників та повного безсилля віднести до їх балачок критично.

Так само й в галузі сільсько-господарської культури.

До революції, коли німці мали майже безкрайні простори землі й коли господарство, що має 14 дес. землі рахувалося як безземельне, німецьке господарство будувалося на підставі дешевої найманої праці та експлуатації її.

Нині німецькі господарства мало чим відрізняються від господарств інших націй і, навпаки, останні часто-густо являються багатокращими та передовими.

Як загальне явище можливо відмітити, що в німецьких селищах попит на трактори значно менший, хоч землезабезпеченість в них є значно більша від господарств інших національностей. Також в німецьких селищах дуже замало сільськогосподарських колективів.

Щодо обробки землі, то й в цій галузі німці в цей час рідко являються добрим зразком, хоч від дореволюційних часів у них збережено багато реманенту. Наприклад, поле німецьких господарств у Остгеймській сільраді засмічене бур'янами так, як не доводилося бачити в найбільш відсталих господарствах інших націй.

В революційному русі німці прийняли значно меншу участь, ніж більш відсталі нацменшості — болгар та греки, але в 1919 р. багато німців прийняли участь в куркульському повстанні в Одеській окрузі. Справа про це повстання була розглянута окрсудом в травні б[іжучого] р[оку] (Див.: "Ком[уніст]" за 3.VI.26 р.).

Слово "підносна" в тексті закреслено.

Усе вищезазначене торкається попри усього німців — менонітів, як найбільш цікавої та характерної групи, що в ній відбиваються крайні поривання тих мас населення, котрі не засвоїли ще принципів радянського строю, не усвідомили їх значення й ще досі відносяться до них негативно або вороже, хоч і остерігаються виявити цей настрій відверто.

Настрій німців інших вірувань — католиків та лютеран — значно більш прихильний до радянської влади й не так нетерпимий.

Вплив релігійних проповідників серед німців лютеран та католиків є значно менший; родина не забороняє молоді вступати до УЛКСМ та КНС, як то поводить ся в менонітським оточенні й відношення до органів радянської влади є більш одвертим та щирим.

Характерно, що відношення менонітів до німців інших вірувань конче нетерпиме.

Це явище було головною перешкодою задля об'єднання двох німецьких районів — Пришибського (католико-лютеранського) й Молочанського (виключно менонітського), — що знаходяться поруч один одного, мають районні центри на віддалі лише однієї версти, й з приводу економічних, політичних та інших умов мусили би бути об'єднаними задля складання великого міцного району.

Як уже підкреслено вище, в поточний час, після засудження районних та окружних робітників, що зловживали, призначення нових робітників та деякого поширення партійної роботи, помічаються ознаки можливого повороту німецького населення до радянської влади, в першу чергу молоді та бідноти, але руху в цьому напрямку перешкоджає конче недоцільна справа в галузі землеустрою.

При наявності держфонду в 25271 дес., а також господарств, що мають багато землі, яку вони одержали незаконним способом, у Молочанському районі є 1210 бідних родин, з них 800 німецьких.

У Пришибському районі безземельних родин є 526 при наявності держфонду 8904 дес.

Тому в минулому році з Молочанського району переселилося до Канади 250 незалежних родин, а в поточному передбачається виїзд 400 родин, або біля 2000 німців.

Зайве казати про те, наскільки незручним є виїзд із соціалістичної країни бідноти.

Тому необхідно якомога прискорити землеустрій в національних районах, в першу чергу Молочанському, порівнюючи їх до прикордонних місцевостей.

Булгарська національність.

Великими компактними групами перебуває в Одеській (біля 21 тисячі, або 5,2% загальної кількості населення округу) й Мелітопольській округі (54380, або 8,2%).

У березні місяці в Одеській округі був вилучений булгарський — Благоевський район (колишній Ленінський) — з центром у селі Великий Буялик.

Вилучення національного булгарського району, безумовно, має велике значення в змісті приваблення нацменшостей до радянської влади, але при відсутності в районному центрі необхідних помешкань для районових установ (РВК, лікарні й т.п.), а найголовніше — крайній недостачі літератури булгарською мовою, ці заходи не дають в повній мірі тих наслідків, що їх можливо було би чекати.

У Мелітопольській округі є два булгарських района — Романівський (РВК порушив клопотання про зміну цієї неприємної назви на "Коларівський") й Цареводарський (порушено клопотання про назву його Ботевським), — що вони знаходяться поруч один одного.

З приводу економічних умов було б доцільним об'єднати ці два райони в один міцніший, але це неможливо за відсутності в територіальному центрі селища, здатного для розміщення районових установ.

Районовий центр Романівського (майбутнього Коларівського) району — село Романівка — також є мало придатним для цієї мети, позаяк у ньому нема необхідних помешкань, наприклад, для школи-семирічки, лікарні, народного суду й т.п.

Булгарське населення переважно займається сільськогосподарською працею; значна більшість його відноситься до незаможних та середняків.

В революційному русі булгари приймали значну активну участь.

В селі В[еликий] Буялик Одеської округи за час куркульського повстання, що ним керували, як вище зазначено,

німецькі куркулі, болгарська біднота боролася проти куркулів і понесла значні втрати.

В с В[еликий] Буялик, теперішнім центрі болгарського Благоєвського району, ще й досі збережено криницю, в якій білі в 1919 р. затопили багато болгарської бідноти, що боролася за радянську владу.

Грецька національність.

Під назвою "греків" у Маріупольській окрузі статистичними органами взято на облік декілька окремих етнографічних груп, а саме: 1) "власне греків", що розмовляють грецькою, або "ново-елінською" мовою; 2) татар з приводу того, що вони сповідують так звану "грецьку віру", хоч і розмовляють кримсько-татарською мовою, й, нарешті, молдаван — через те, що вони раніше проживали у татарському селі.

Незважаючи на все безглуздя такого статистичного обліку, що був вперше проведений в дореволюційні часи, незважаючи також на те, що ця груба помилка вже давно з'ясована, між іншими комісією ВУЦВК у 1925 р., — назва "грецької національності" ще й досі вживається для трьох вищезазначених груп навіть в офіційних відомостях, докладах і т.п.

Ця викликає в практичній роботі цілу низку дуже неприємних наслідків для татар та молдаван, що вони залічуювані в "греки" без усякої підстави.

Загальна кількість цих трьох груп нацменшостей за останніми статистичними даними складає біля 67000 чол. (Див[ись] табл[ицю] ч.1).

З них молдаван усього 1058 чол.; вони залюднюють с.Ново-Гнатівку, решта приблизно порівну розподіляється між елінами й татарами.

Останні в різних доповідях, статистичних відомостях і навіть в науково-етнографічних статтях свавільно іменуються "греками", "греко-татарами", "тюрко-татарами" й т.і.

Ці всі назви навряд чи можливо визнати правдивими з наукового погляду. Якщо головною етнографічною ознакою являється мова, а не віра, то ця група є, безумовно, однакова та рідна кримським татарам, що їх мовою вона розмовляє. Чому вона засвоїла Христову віру, це справа другорядна й навряд чи наукова.

Вкрай необхідно конче встановити цей принцип, тому що помилково назва надзвичайно несприятливо відбивається на всьому стані цієї групи, особливо ж на задоволенні її культурних потреб.

Походження "грецької" національності, що зараз проживає в Маріупольській окрузі, таке.

У кінці XVIII ст. грецький митрополит Гнат Гозадинов, що жив в Криму, вчинив клопотання перед російським урядом (колишньою імператрицею Катериною Другою) про дозвіл грецькій людині, що перебувала в Криму в тяжкому стані й була дуже пригніченою татарським урядом Криму, переселитися в південну Росію.

Гнат обіцяв вивести з Криму велику силу людині.

Катерина та її порадник Суворов, мріючи заселити безкрайні й безлюдні південні простори та одночасно знести свого ворога — кримського хана — не тільки згодилась на це, але й обіцяла дуже великі пільги та привілеї.

Для заселенців було відведено безліч землі, біля мільйона десятин, — увесь колишній Маріупольський повіт.

Фактично Гнат вивів в 1779 р. в Росію значно меншу кількість людині, всього біля 31—32 тисяч, у тому числі 12,5 тисяч вірменів, котрим були відведені землі поруч м.Ростова й засновано ними м.Нахічевань і низку селищ.

Решта переселенців — усього біля 18 тисяч — під загальною назвою греків обґрунтувалася в теперішній Маріупольській окрузі та заснувала цілу низку селищ, що за ними було збережено кримських, грецьких та татарських назв, а саме: Ялта, Урзуф, Сартана, Чердакли (елінські); Керменчик, Мангуш, Карань і т.д. (татарські).

Переселенцям було "даровано" цілу низку прав та привілеїв, напр[иклад] 30 дес. землі на "душу", великий запасний фонд, рибальські утіда по узбережжю моря більш 8000 дес., звільнення від військової повинності, незалежний грецький суд і т.п. Але пізніше значну частину цих привілеїв було одібрано й переселенці, визволившись з-під гніту кримських власників, потрапили під ще більший гніт російського царату.

Переселення відбулося надзвичайно шкідливо на стані здоров'я переселенців. Значна кількість останніх загинула. Згідно перепису 1789 р., кількість греків пересельців у Маріупольському повіті була рівною 14000 чол., тобто за 10

років з моменту переселення не тільки не підвищилася, але й зменшилась майже на 20%.

Загальний стан здоров'я цих нацменшостей і досі відрізняється від інших груп населення значно більшою схильністю до занедужання, особливо сухотою, хоч їх життя в санітарно-гігієнічному стосунку й не відрізняється значно від умов життя інших груп,

Ця підвищена схильність до занедужання сухотою пояснюється, можливо, крім переселення в країну з дещо іншим кліматом, також і надзвичайно розповсюдженим звичаєм жінок завжди, навіть в час найбільш палкої погоди й важкої праці, закутувати хусткою все обличчя, залишаючи відкритою лише вузьку щілину для очей. Це робиться задля збереження обличчя від засмаження й надзвичайно заважає подихові.

На великий жаль цей дурний звичай перейнято й деякими українськими та російськими модницями, боротьбу ж з ним ще й не почато.

Від великих пільг та привілеїв, що їх було дано, частково ж лише обіцяно царатом, у греків залишилося на час революції лише дещо більша забезпеченість землею супроти інших хліборобів, причому землю було зосереджено в руках заможних, поруч же з ними значна кількість людності зберегла лише дрібні шматки землі, або зовсім втратила її.

Щодо задоволення культурних вимог, то воно проводилося виключно російською мовою, грецькі ж школи, що існували раніш, було знищено царським урядом ще в кінці XVIII сторіччя (Див[ись]: Буценко. Радянське будівництво та нацмени на Україні).

Наслідки цієї впертої русифікації були досить цікаві: греки, татари та молдавани Маріупольської округи остаточно забули письменність рідною мовою й зберегли останню лише як розмовну.

Наприклад, у великому елінському селищі Ялті є лише три чоловіка, що можуть читати грецьку письменність, та й ті захожі, що вивчили грецьку мову в учбових установах: піп, лікар та рахівник.

У селі Сартана, що в ньому 4562 чол. елінів, читати елінські книжки може лише один дідусь, що має також якусь-то богослужбову книжку.

Щодо кримсько-татарської мови, якою розмовляє приблизно половина нацменшості, що в Маріупольській окрузі

іменується "грецькою", то в усій окрузі є лише одна особа, котра володіє письменністю на цій мові й має одну книжку, що нею надрукована. Це — "грецький" інструктор Округової Інспектури Народної Освіти.

Мало цього, ці нацменшості звикли навіть соромитися свого походження та рідної мови.

Навіть тепер, після стількох років існування радянської влади татари ображаються, коли їх називають татарами, а не греками, тобто вони вважають грецьку національність за вищу від татарської. Як грецька, так і татарська молодь почуває себе в громаді скрутно, коли не володіє бездоганно російською мовою тому, що рідну мову вважає за вульгарну, придатну лише для хатнього вживання.

Дивно, що в таких обставинах греки й татари все ж зберегли свою мову, хоч вона й значно засмічена сторонніми словами. Збережено також частково і звичаї, казки, прислів'я, співи й т.і. Але все це тепер пам'ятають лише старі люди, тому необхідно якомога скоріше все це записати, щоб зберегти від остаточної загибелі.

Релігія та попівство серед греків, татар і молдаван не користуються великою пошаною, як це помічається [на] німецьких районах.

Церкви одвідуються переважно старшими людьми, особливо жінками. Але все ж і рішучого повороту від релігії ще досі нема.

КОМЕНТАР ДО ДОДАТКУ

Віднайдений в фондах ЦДАВО України документ, що публікується тут, на думку автора є важливим і цікавим доповненням до тексту. Відтворюючи колоритний дух першого пореволюційного десятиліття, з притаманними йому особливостями та суперечностями, він наочно показує конкретні історичні умови, в яких відбувались описані вище події. Показуючи труднощі післявоєнної відбудови, економічне та соціальне становище населення, потяг його до національного та культурного відродження, документ є яскравим свідченням розгортання політики коренізації й перших кроків національного будівництва в районах компактного проживання найбільших етнічних груп півдня України.

Це підсумковий звіт старшого інспектора Наркомату Робітничо-Селянської Інспекції М.Ареф'єва про інспекційну поїздку по південних округах України, яку він здійснив в 1926 р. з метою з'ясування становища нацменшостей та пошуку шляхів вирішення наболілих проблем їх життя. Зміст документа свідчить про те, що автор його — людина не випадкова, він добре знав тогочасну ситуацію в сфері міжнаціональних відносин, вільно орієнтується в їх складнощах і проблемах.

Цінності й, своєрідності цьому доволі рідкісному документу надають дві обставини. По-перше, свіжий погляд очевидця, його цікаві спостереження й узагальнення. По-друге, сам час його написання, — середина 20-х рр., — період чи не найбільшої уваги з боку держави до потреб національних меншостей, зацікавленості її в розвитку національного будівництва. Цим зумовлене, зокрема, й критичне ставлення автора до етнічної ситуації в регіоні, прискіпливий її аналіз, без спроб замазати реально існуючі проблеми й недоліки, або пояснити їх діяльністю класового ворога. Водночас, виразними прикметами часу тодішнього рівня суспільної свідомості є певна ідеологічна упередженість в оцінках, а також насиченість тексту галицизмами й русизмами, як свідчення суперечливості розвитку національних відносин в цей період: з одного боку українізації, з другого — початку формування адміністративно-командної системи й пов'язаної з цим уніфікації всіх сторін життя суспільства

Звичайно, текст не позбавлений неточностей, навіть помилкових тверджень, значною мірою зумовлених невивченістю проблеми, відсутністю повних і достовірних даних про кількість, чисельність та розселення національних меншостей.

Перш за все це стосується питання про походження приазовських греків. Вони склалися з двох етнічних груп, що розрізнялися за мовою: греко-єлінів (близько 60% загальної чисельності) та греко-татар (40%). Перебільшуючи значення мови в процесах етнічної консолідації, не зважаючи на спільність походження, культури, побуту, звичаїв та ін., автор звіту зараховує останніх до татар, дивуючись тому, що самі вони вперто продовжують вважати себе греками.

Стосовно ж молдаван с.Нова Гнатівка, які переселились з Криму в Приазов'я разом з греками, то питання про їх

походження і етнічну ідентифікацію залишаються не до кінця з'ясованими і сьогодні. Ймовірно, це були нащадки волохів, які потрапили в Крим в XVII—XVIII ст. і перебували там як військовополонені, а потім переселились в Приазов'я разом з греками*.

Трапляється в тексті й термінологічна нечіткість. Наприклад, етнічні групи автор називає етнографічними. Однак головне для нас зараз — наведені ним цінні й важливі відомості про походження, умови життя та проблеми національного розвитку найбільших етнічних груп півдня України 20-х рр.

Віднайдений документ — це оригінал авторського рукопису на 59 сторінках, написаний фіолетовим чорнилом на стандартних аркушах друкарського формату, частково на лінованих аркушах такого ж формату. Деякі сторінки мають текст і на зворотному боці. Рукопис містить авторські вставки та численні редакційні правки червоним чорнилом.

Окремі фрагменти закреслені автором, очевидно, як такі, що не мають безпосереднього відношення до мети звіту. Але, оскільки вони логічно не випадають зі змісту тексту, доповнюючи його цікавими фактами, то в публікації вони поновлені.

Структурно текст звіту складається з трьох частин: аналітичної записки, висновків та пропозицій, кожна з яких окремо підписана автором. Публікується лише фрагмент першої частини документа, оскільки наступний матеріал виходить за хронологічні межі цієї розвідки: початок 20-х рр.

Стан збереження документа задовільний, лише подекуди текст починає згасати. Друкується із збереженням орфографії оригіналу. Виправлено тільки описки та деякі дрібні стилістичні погрішності.

Це один з небагатьох звітів, що збереглися в архівах, про роботу численних комісій, інспекційні поїздки, обстеження районів проживання національних меншостей в 20-х рр. Разом з переписами населення, вони дозволили накопичити важливий аналітичний та статистичний матеріал з широкого КОЛІ проблем для формування національної політики радянської влади. Історичний досвід національного будівництва; врегулювання нагальних проблем національного розвитку в зазначений період не втратив свого значення й нині.

* Див.: Лаврів П.І. Історія південно-східної України. — Львів, 1992. — С.90.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

- АМСРР — Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка
- ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
- ДВУ — Державне Видавництво України
- ІНО — інспектура народної освіти
- Нацмен окрпарткому — секції у справах національних меншостей при окружному комітеті КП/б/У
- НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
- НК здоров'я — Народний комісаріат охорони здоров'я
- НК Зем — Народний комісаріат у земельних справах
- НКО — Народний комісаріат освіти
- НК РСІ — Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції
- ОБНМ — окружне бюро у справах національних меншостей
- ОВК, Окр ВК — окружний виконавчий комітет
- Окр.ІНО — окружна інспектура народної освіти
- РВК — районний виконавчий комітет
- РНК — Рада Народних Комісарів
- РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- Секції НМ — Див.: Нацмен окрпарткому
- УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ЦК нацмен. (ЦКНМ) — Центральна Комісія у справах національних меншостей при ВУЦВК
- ЦСУ — Центральне статистичне управління

ЗМІСТ

Формування постійного населення півдня України: історична ретроспектива	3
Розміщення національних груп та етнічна ситуація в регіоні _____	11
Особливості національної та соціальної структури населення	25
Післявоєнна господарська криза: наслідки для півдня України . . . . . і	29
Голод 1921 – 1923 рр., згубний вплив на життя регіону.	34
Деякі підсумки	37
Додаток	43
Коментар до додатку.	55
Список скорочень	58

Підписано до друку 12.05.93   Формат 60х84 1/16
Ум.друк.арк. 3,25   Ойл-видарк 3,5
Тираж 300   Зам.582   1993 р. Ціна договірна.

Поліграф. д-ня Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського,4